

ČASŤ 2

SPIŠ V ROKOCH 1770 – 1849
NA CESTE
KU KAPITALIZMU

Politické dejiny Spiša v kontexte strednej Európy

V záverečnom decéniu vlády Márie Terézie (1740 – 1780) došlo k významnej mocensko-politickej zmene smerom k severnému susedovi Uhorska – Poľsku. Oslabenie poľského štátu v čase občianskej vojny (barská konfederácia) uhorská panovníčka využila a už roku 1769 nechala obsadiť zálohované mestá svojím vojskom. Následne pri prvom delení Poľska v roku 1772 medzi Prusko, Rusko a Rakúsko získala Halič a zálohované spišské mestá a panstvá Lubovňa a Podolínec boli aj formálne vrátené Uhorsku. Mária Terézia im neskôr priznala zvláštny status a zriadila z nich Provinciu 16 spišských miest, nezávislú na Spišskej stolici.

V celej krajine pokračovali osvietenské reformy, ktoré sa dotýkali temer všetkých oblastí života spoločnosti. V hospodárskej sfére azda najdôležitejšou bola urbárska regulácia, ktorá sa začala vydaním patentu v roku 1767 a končila zavedením celokrajinského urbára* začiatkom sedemdesiatych rokov 18. storočia. Ten sa stal základnou právnou normou vymedzujúcou vzťahy medzi zemepánom a poddanými až do zrušenia poddanstva v roku 1848.

Po nariadeniach v šesťdesiatych rokoch 18. storočia regulujúcich cechový a remeselný život v Uhorsku sa Mária Terézia a jej dôležitý orgán – Štátna rada pričínili o ďalšie úpravy v sedemdesiatych rokoch, ktoré regulovali zakladanie manufaktúr, vývoz tovaru z krajiny, ako aj jeho import. Nie vždy však boli na prospech Uhorsku, ktoré v hospodárskej oblasti zaostávalo za predlitavskými krajinami monarchie (Rakúsko, Česko). Istú výnimku tu tvorilo uhorské baníctvo a hutníctvo, ktoré sa v prevažnej miere koncentrovali na Slovensku. Výrazom ich významu boli aj banícke školy založené v Banskej Štiavnici (1735) a Smolníku (1746), pričom v Banskej Štiavnici erár neskôr založil banícku akadémiu – prvú banícku vysokú školu na svete. Obdobie 18. storočia možno považovať za čas rozkvetu spišského medenorudného baníctva, čoho dôkazom bolo aj umiestnenie mincovne na razbu medených mincí do Smolníka v druhej polovici 18. storočia.

Reformy panovníčky zasiahli aj ďalšie oblasti spoločenského života, napríklad náboženstvo (1776 – založenie nových biskupstiev v Banskej Bystrici, Rožňave a Spišskej Kapitule), školstvo (1777 – vydanie školského plánu *Ratio educationis*), zdravotníctvo, súdnictvo, požiarnictvo, ľudové zvyky atď. Pokračujúce reformy, hospodársky rast, ako aj pokojná, bezvojnová situácia v Uhorsku v druhej polovici 18. storočia sa priaznivo odrazili i na demografickom vývoji v krajine.

V politike reforiem osvietenského absolutizmu matky pokračoval radikálnejšie Jozef II. (1780 – 1790). Už v roku 1781 vydal tolerančný patent, ktorým zrovnoprávnil luteránov, kalvínov a pravoslávnych s katolíckou cirkvou pri vykonávaní náboženských obradov. Zrušil tiež určité diskriminačné opatrenia proti Židom. V roku 1783 zriadil generálne semináre na výchovu kňazského dorastu, ale na druhej strane v tom istom roku zrušil kláštory žobravých rádov katolíckej cirkvi. Jeho úpravy v školstve v roku 1785 sa týkali aj evanjelikov a mali zaviesť jednotnú školskú sústavu a povinnú školskú dochádzku. Pod ich vplyvom došlo v Uhorsku k výraznému rozšíreniu počtu elementárnych škôl. Úradným jazykom sa mala stať nemčina.

Veľký význam v sociálnej oblasti malo zrušenie nevoľníctva v Uhorsku v roku 1785. Poddaní už odvtedy neboli naveky pripútaní k pôde, ale mohli sa slobodne sťahovať a dávať svoje deti bez súhlasu zemepána do škôl alebo na vyučenie sa remeslu.

Modernizáciu štátu a obmedzenie moci uhorských stavov sa Jozef II. usiloval riešiť aj reorganizáciou ústredných erárnych orgánov, poštátním a centralizáciou verejnej správy a súdnictva. Významným krokom, ale vyvolávajúcim veľký odpor šľachty, bolo zrušenie stolíc, ako jej samosprávnych orgánov v roku 1785 a rozdelenie Uhorska na 10 dištriktov v čele s kráľovskými komisármi. Na území dnešného Slovenska takto vznikli 3 dištrikty: Nitriansky, Banskobystrický a Košický, do ktorého patrili aj Spiš. Dovtedajšiu autonómiu slobodných kráľovských miest podriadil dištriktuálnym komisárom.

* Urbár – zoznam povinností poddaných v robotnej, naturálnej a peňažnej forme a ich práv voči svojmu zemepánovi ako majiteľovi pôdy (pozn. redakcie).

Mapa 1. Stredná Európa v rokoch 1740 – 1848.

Podobne veľký odpor privilegovaných vrstiev v Uhorsku vyvolala aj daňová reforma z roku 1786, ktorej základom mal byť súpis všetkej pôdy, teda aj šľachtickej.

Jozef II. ku koncu svojej vlády, pod vplyvom nepokojov v Nizozemsku, vojny s Tureckom, revolučnej situácie vo Francúzsku a rastúcemu odporu voči radikálnym reformám aj vo vlastnej krajine,¹ väčšinu z nich odvolal. V platnosti ostali dva najdôležitejšie – Tolerančný patent a Patent o zrušení nevoľníctva, ktoré mali veľký význam pre krajinu aj v ďalšom období.

V osvietenскеj politike svojej matky a svojho brata hodlal pokračovať nový panovník Leopold II. (1790 – 1792). Jeho predčasná smrť znamenala koniec ďalším reformám. Vláda Leopoldovho syna Františka I. (1792 – 1835) bola už

poznačená veľkým konzervativizmom. Panovník nepriateľsky vystupoval proti revolučnému a neskôr i napoleonskému Francúzsku, čo viedlo k účasti rakúskej monarchie na mnohých bojiskách v Európe. Výnimkou v tomto smere neostalo ani územie Slovenska. Prechádzali ním nielen početné vojská, ale pri Bratislave sa aj bojovalo.

Po víťazstve nad Napoleonom sa zvýšila medzinárodná prestíž Rakúska. Jeho výrazom bol aj diplomatický medzinárodný Viedenský kongres v rokoch 1814 – 1815, ktorého cieľom bola úprava politických pomerov v Európe. Po skončení kongresu sa v novembri 1815 hlavné európske mocnosti (Anglicko, Prusko, Rusko a Rakúsko) dohodli na spojeneckej zmluve, ktorá bola doplnená proklamáciou označovanou ako „Svätá aliancia“. Pristúpili k nej aj ďalší európski panovníci. Šlo

¹ V roku 1789 tiež Spišská stolica protestovala, že cisár svojimi reformnými krokmi porušuje staré výsady Uhorska a šľachty. Štátny archív v Levoči, Spišská župa (ďalej ŠA LE, SŽ), joz., fasc. IV, č. 3630/1798.

o systém namierený proti revolučným a národnoslobodzovacím prejavom v Európe. Hoci sa v dôsledku toho v Rakúskej monarchii presadil konzervatívny kurz, reprezentovaný najmä štátnym kancelárom Klementom Václavom Metternichom, začaté osvietenské reformy vytvorili isté podmienky pre rozvoj jej hospodárstva smerom ku kapitalizmu. Ich veľkým propagátorom na Spiši v prvej polovici 19. storočia bol významný národohospodár Gregor Berzevici (Berzeviczy). Taktiež demokratické a revolučné myšlienky ovplyvnené heslami Francúzskej revolúcie (sloboda, rovnosť, bratstvo) si nachádzali cestu najmä medzi inteligenciou a pospolitým ľudom. Odrazom toho bolo aj hnutie uhorských jakobínov začiatkom deväťdesiatych rokov 18. storočia. Hoci bolo potlačené a jeho vedúce osobnosti popravené, ich demokratické myšlienky sa šíрили v krajine, Spiš nevynímajúc.

Ďalšie revolučné vrenie zasiahlo Európu až začiatkom tridsiatych rokov 19. storočia. Bolo výrazom snáh buržoázie a ďalších zložiek spoločnosti o liberalizáciu a demokratizáciu života a v niektorých prípadoch šlo aj o boj za národné oslobodenie. Revolučné prejavy začali parížskou revolúciou v lete roku 1830 a na jeseň toho istého roku sa rozohorelo poľské povstanie šľachty proti cárskemu Rusku. V nasledujúcom roku nespokojnosť ľudu vyvrcholila na východnom Slovensku veľkým cholеровým povstaním. Postavením ľudu v Uhorsku sa potom zaoberal Uhorský snem, výraznejšie zmeny v prospech najnižších sociálnych vrstiev neodhlasoval. Zlepšenie nepriniesol ani nástup nového panovníka Ferdinanda V. (1835 – 1848).

V mnohonárodnostnom Uhorsku sa aktuálnou otázkou podporovanou prirodzeným občianskym právom od konca 18. storočia stal jazyk. K prirodzenému právu sa hlásili i Slováci, ktorí začali opúšťať biblickú češtinu. Prvé pokusy v tomto smere z katolíckych kruhov uskutočnili Jozef Ignác Bajza a Anton Bernolák, ktorí si za základ jazyka zvolili západoslovenské nárečie. Významnými šíriteľmi bernolákovskej slovenčiny sa stali spolok Slovenské učené tovarišstvo (1792) a spisovatelia a kňazi Juraj Fándly a Ján Hollý. Na Spiši to bol najmä Učiteľský ústav na Spišskej Kapitule.

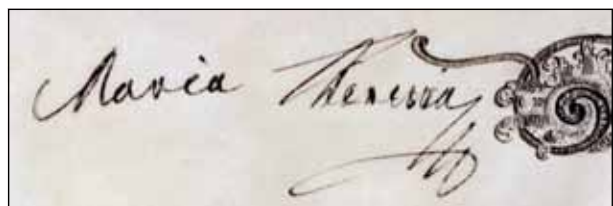
Bernolákovské hnutie sa okrem šírenia bernolákovskej slovenčiny významne podieľalo na obrodeneckom hnutí aj tým, že na rozdiel od prevažne evanjelickej inteligencie (napríklad Ján Kolár, Pavol Jozef Šafárik) prišlo s koncepciou Slovákov už ako samostatného slovanského kmeňa. Ďalším dôležitým faktorom národného obrodovania Slovákov bolo sformovanie sa silnej pronárodne orientovanej skupiny evanjelickej mládeže okolo

Obr. 1. Portrét Márie Terézie z levočskej radnice.

Obr. 2. Veľká pečať Márie Terézie.

Obr. 3. Podpis Márie Terézie.

Obr. 4. Portrét Jozefa II. z levočskej radnice.

Obr. 5. Pečať Jozefa II.

Obr. 6. Podpis Jozefa II.

Ludovíta Štúra v tridsiatych rokoch 19. storočia najmä na lýceu v Bratislave. Trvalo ešte desaťročie, kým sa predstavitelia bernolákovskej slovenčiny a štúrovci spoločne dohodli na kodifikácii spisovného slovenského jazyka (1847). Predtým už viac rokov z maďarskej strany silneli útoky na predstaviteľov národného hnutia Slovákov, na evanjelické lýceá (Bratislava, Kežmarok, Levoča, Prešov), kde sa vyučovala i biblická čeština, resp. česko-slovenčina, neskôr slovenčina ako materinský jazyk slovenských študentov. Ich výsledkom bol aj odchod študentov z bratislavského lýcea do Levoče v roku 1844 na protest proti zosadeniu Ludovíta Štúra z vedenia katedry. Slovenské národné hnutie bolo v tom čase na Spiši koncentrované v dvoch centrách – Levoči a Kežmarku, ktoré boli všeobecne vnímané ako „nemecké školy“.

Na konci štyridsiatych rokov 19. storočia došlo k novým revolučným výbuchom v Európe. Začali vo februári 1848 vo Francúzsku a preniesli sa postupne v marci do Talianska, Nemecka i Rakúska. Namierené boli proti reakčným režimom potláčajúcim základné demokratické a politické práva, proti nerovnoprávnemu postaveniu národov a národností, proti feudálnemu útlaku. Zvlášť nespokojní v habsburskej monarchii boli Maďari a slovanské národy. Kým Maďarom šlo najmä o osamostatnenie sa od Viedne, slovanské národy sa dožadovali aj svojich národných práv. Tu došlo s Maďarmi k zásadnému rozporu, pretože Uhorsko chceli budovať len ako maďarský štát, bez priznania samourčovacieho práva ostatným národom. Došlo to tak ďaleko, že na vedúcich predstaviteľov slovenského národného hnutia Ľudovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana a Michala Miloslava Hodžu uhorské úrady vydali zatykač potom, čo sa im dostali do rúk *Žiadosť slovenského národa* (vytlačené vo Wertmüllerovej tlačiarňi v Levoči), prijaté ako štátoprávny program Slovákov v Liptovskom Mikuláši 11. mája 1848. Slováci v ňom žiadali vytvorenie autonómie na národnom princípe a vlastnú samosprávu. Netolerantný postoj maďarskej reprezentácie k Slovákom spôsobil ich príklon počas revolučných bojov v rokoch 1848 – 1849 na stranu Viedne. Súčasťou týchto bojov sa stal aj Spiš.

Hoci bola revolúcia v habsburskej monarchii, tak ako aj v ostatných krajinách potlačená, jej dôležitým výsledkom v roku 1848 boli pád Metternichovho režimu, zrušenie poddanstva Bratislavským snemom i výmena na habsburskom tróne. Ferdinanda V. vystriedal František Jozef I. (1848 – 1816). Zánikom feudalizmu sa vytvorili lepšie podmienky pre rozvoj priemyslu a poľnohospodárstva v krajine.

Politicko-administratívny vývoj na Spiši

Po návrate z poľského zálohu

Obsadením spišských zálohovaných miest v roku 1769 uhorským vojskom a delením Poľska medzi Rusko, Prusko a Rakúsko v roku 1772 sa po 360 rokoch vytvorili predpoklady pre definitívny návrat zálohovaného územia do Uhorska. Slávnostný akt navrátenia sa uskutočnil 5. novembra 1772 v Spišskej Novej Vsi za účasti 138 popredných predstaviteľov politického a verejného života, za hlaholu zvonov a dunenia výstrelov z mažiarov. Zhromaždeniu predsedal kráľovský komisár, krajinský sudca a spišský župan Ján Čáki. Formálne bol záloh ukončený až podpísaním medzištátnej dohody medzi Poľskom a Rakúskom vo Varšave 18. septembra 1773.

Hoci sa spočiatku počítalo s administratívnym začlenením pôvodne zálohovaných miest do Spišskej stolice, situácia sa zmenila v roku 1774. Mestá sa domáhali svojich historických práv, na základe čoho ich Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*) vyčlenila z jurisdikcie Spišskej stolice. Mali vytvoriť samosprávnú Provinciu 13 spišských miest na čele s voleným grófom a jeho dvomi volenými pomocníkmi – prísediacimi. Voliť ich mali na 3 roky richtári miest s jedným zástupcom z každého mesta. Funkcionári mali právomoc administratívnu a súdnu, ibaže súdiť už nemohli ako doteraz podľa spišského práva, ale podľa uhorského. Dozor nad nimi mal panovníčkou menovaný kráľovský administrátor. Obce patriace k hradným panstvám Lubovňa a Podolínec, ktoré boli taktiež vrátené zo zálohu, sa stali majetkom eráru.

Onedlho došlo k zaujímavej situácii, Mária Terézia 21. októbra 1774 provincii udelila erb a pečať. Kruhový pečať obsahoval totiž text: SIGILLUM SEDECIM OPPIDORUM SCEPUSIENSIIUM 1774. Panovníčka tým naznačila svoj úmysel rozšíriť provinciu o ďalšie 3 zálohované mestá, ktoré tam zatiaľ neboli administratívne pričlenené. Skutočne sa tak aj stalo o 4 roky. Mária Terézia svojím slávnostným privilegiom z 5. júna 1778 konštituovala Provinciu 16 spišských miest, potvrdila ich samosprávu a vydala k tomu štatút. Zvýšila v ňom počet prísediacich grófov o jedného, ktorý zastupoval novoprijaté 3 mestá Starú Lubovňu, Podolínec a Hniezdne. V politických

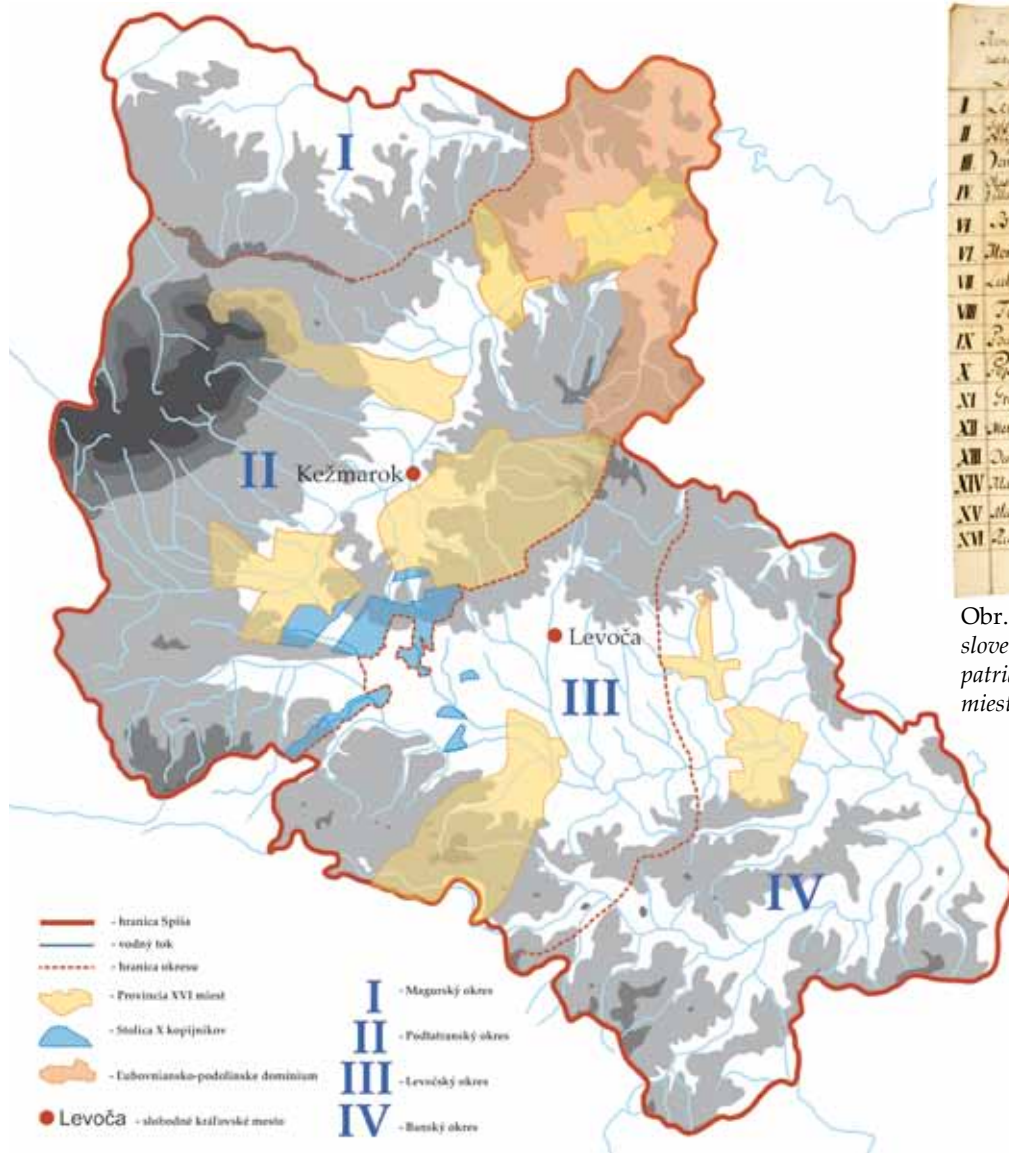
Obr. 7. Kolorovaná erbová pečať z roku 1774 pre Provinciu 16 spišských miest udelená štatútom Márie Terézie v roku 1778.

záležitostiach sa odvolacím orgánom stala miestodržiteľská rada, v hospodárskych veciach uhorská komora. V súdnictve mala provincia právo meča. Jej súd tvorili gróf a 5 prísediaci delegovaní mestami. Rozhodoval vo vážnejších súdnych kauzách, ako aj v odvolaniach od mestských súdov. Provincia si mohla voliť doživotne notára a právnik.

Mária Terézia týmto štatútom stanovila jednotlivým mestám podľa ich veľkosti aj počty členov samosprávnych orgánov. Spišská Nová Ves mohla takto voliť dvanásťčlennú mestskú radu, stredne veľké mestá osemčlennú a najmenšie iba štvorčlennú. Volená obec mala mať u väčších miest 30 členov u menších polovicu. K právu miest patrila aj možnosť voliť si doživotne notára a 2 – 3 sirotských správcov. Určila im aj jednotné poplatky pri prijímaní nových mešťanov. Z hospodárskych práv mestám ponechala právo trhu a regálne práva.

Provincia si svoju samosprávu udržala iba do roku 1785. V čase intenzívnych osvietenských reforiem bola najskôr (2. apríla) so Spišskou stolicou pričlenená ku Košickému dištriktu. Potom 1. novembra 1785, spolu so Stolicou X spišských kopijníkov, mestami Levoča a Kežmarok, ju pričlenili k Spišskej stolici.

Výsadné územia na Spiši ostali v ďalších rokoch trŕnom v oku Spišskej stolici. O likvidáciu ich samosprávy sa usilovala najmä na uhorských snemoch. Tu je potrebné konštatovať, že oprávnené, pretože administratívna a súdna roztrieštenosť Spiša v tomto období bola už nežiadúca. Odvolávanie sa týchto miest (podobne aj kopij-

Mapa 2. Politicko-administratívne usporiadanie Spiša na začiatku 19. storočia.

Po zrušení jozefínskych reforiem patentom z 28. januára 1790 mohli aj na Spiši obnoviť činnosť Spišská stolica a výsadné (samosprávne) územia (kopijníci, slobodné kráľovské mestá a provincia). Stolicu a kopijníkom sa to podarilo už v marci 1790, provincii až v októbri 1791, keďže jej v tomto smere Spišská stolica robila isté obštrukcie.

nená k Spišskej stolici po vzájomnej dohode.²

Ďalší úspech stolica dosiahla v dvadsiatych rokoch, keď bolo zákonným článkom 29/1827 k jej územiu administratívne pričlenených aj 11 obcí patriacich pod erárne panstvá Ľubovňa a Podolíneec.

K politicko-administratívnym zmenám potom došlo až počas revolučných udalostí v rokoch

Provincia	Stolica	Stolica	Stolica
I	Levoča	Kežmarok	Levoča
II	Levoča	Kežmarok	Levoča
III	Levoča	Kežmarok	Levoča
IV	Levoča	Kežmarok	Levoča
V	Levoča	Kežmarok	Levoča
VI	Levoča	Kežmarok	Levoča
VII	Levoča	Kežmarok	Levoča
VIII	Levoča	Kežmarok	Levoča
IX	Levoča	Kežmarok	Levoča
X	Levoča	Kežmarok	Levoča
XI	Levoča	Kežmarok	Levoča
XII	Levoča	Kežmarok	Levoča
XIII	Levoča	Kežmarok	Levoča
XIV	Levoča	Kežmarok	Levoča
XV	Levoča	Kežmarok	Levoča
XVI	Levoča	Kežmarok	Levoča

Obr. 8. Latinsko-maďarsko-nemecko-slovenský zoznam názvov miest patriacich do Provincie 16 spišských miest.

níkov) na staré výsady možno považovať z hľadiska vtedajšieho vývoja už len za anachronizmus.

Začiatkom 19. storočia dlhoročné snahy Spišskej stolice boli konečne korunované úspechom. Zákonný článok 10/1802 Stolicu 10 spišských kopijníkov zrušil a začiatkom roku 1803 bola pričle-

² Posledná generálna kongregácia Stolice 10 spišských kopijníkov (ďalej SK) sa uskutočnila v Betlanovciach 10. januára 1803, ktorej hlavným obsahom bolo pripojenie k veľkej stolici (ŠA LE, SK, kongr. prot. č. 11, s. 929 – 947). Dohoda o zlúčení medzi oboma stolicami bola publikovaná na generálnej kongregácii Spišskej stolice 26. – 28. apríla 1803 v Levoči. Pozri ŠA LE, SŽ, kongr. 231/1803.

1848 – 1849. Najskôr v januári 1849 po príchode cisárskeho vojska na Spiš boli stoličné orgány obsadené ľuďmi lojálnymi Viedni. Po odchode vojska sa ale na istý čas do úradov vrátili opäť starí úradníci. Po porážke maďarských vojsk pri Világoši sa na Spiš v auguste 1849 vracia menovaný cisársky náčelník Spišskej stolice, Provincie 16 spišských miest i slobodných kráľovských miest, Adam Mariáši (Máriássy). Na úradnícke miesta dosadzuje opäť stúpecov Viedne. V krajine sa medzitým konsolidujú pomery. Nariadením Ministerstva vnútra č. 434 z 25. októbra 1849 bolo Uhorsko rozdelené na 5 vojenských dištriktov, z ktorých 2 ležali na Slovensku (Bratislava a Košice). Košický dištrikt tvorili 3 civilné dištrikty so sídlami v Košiciach, Levoči a Užhorode. Levočský civilný dištrikt viedol Imrich Péchy ako dištriktuálny hlavný komisár, respektíve dištriktuálny hlavný župan. K dispozícii mal tajomníka, referenta a 3 – 4 ďalších úradníkov-diurnistov.* Územná pôsobnosť tohto orgánu verejnej správy sa vzťahovala na Spiš, Turňu a Abov, kde vznikli jemu podriadené vládne komisariáty. Na Spiši to bol Vládny komisariát Spišskej stolice, provincie a slobodných kráľovských miest. Tieto politicko-správne orgány zanikli až v roku 1850 v dôsledku ďalšej reorganizácie štátnej správy.

Ohlasy Francúzskej revolúcie a napoleonských vojen na Spiši

Myšlienky osvietenstva a Francúzskej revolúcie nachádzali živnú pôdu aj v Uhorsku vrátane Spiša. Prejavovalo sa to najmä u vzdelancov-jednotlivcov (napríklad G. Berzevici) i u tých, ktorí boli organizovaní v slobodomurárskych, nadkonfesionálnych lóžach. Jedna z nich vyvíjala svoju činnosť priamo pod Tatrami. Šlo o prešovskú lóžu *Zum tugendhaften Reisenden* (K cnostnému cestujúcemu), ktorej spišský okruh viedol evanjelický farár zo Spišskej Soboty Samuel Augustini-Abhortis. Členmi sobotskej lóže boli napríklad lekárnik Matej Weber, felčiar Ján Mikuláš Schmied, ekonómovia Jakub Láni (Lányi) z Popradu, istý Rembecký z Hradu Lubovňa, ako aj Andrej Ján Círbes. Z Ľubice medzi slobodomurárov patril Ján Bröderlein. Po veľkom požiari v Spišskej Soboty v roku 1775 sa jej sídlo presunulo do blízkeho Kežmarku. Aj ďalší Spišiáci boli členmi slobodomurárskych lóží v iných mestách. Napríklad Martin Schwartner, profesor evanjelického lýcea v Kežmarku a neskôr na peštianskej univerzite, bol členom bratislavskej lóže *Zur Sicherheit* (K istote).

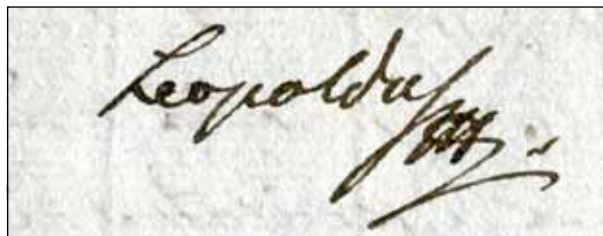
* Diurnista – pisár, ktorý dostával denný plat (pozn. redakcie).

Obr. 9. Portrét cisára Leopolda II. z Múzea vo Svätom Antone.

Obr. 10. Pečať s clonou Leopolda II.

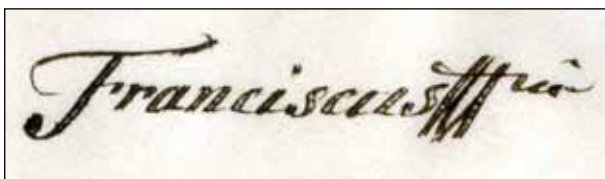
Obr. 11. Podpis Leopolda II.

Obr. 12. Portrét cisára Františka I. v pozadí so seminárom na Spišskej Kapitule.

Obr. 13. Pečať Františka I.

Obr. 14. Podpis Františka I.

O tom, že prostredie Spiša bolo voľnomyšlienkarstvom presiaknuté svedčí aj angažovanosť 2 Spišiakov v procese s uhorskými jakobínmi (Martinovičovo sprisahanie) v rokoch 1794 – 1795, šírenie jakobínskych letákov na viacerých miestach v deväťdesiatych rokoch, vyjadrovanie sympatií ku Kościuszkovmu poľskému povstaniu z roku 1794, ako aj prípad urážky majestátu z roku 1799.

V budínskom procese s Ignáčom Martinovičom bol odsúdený na rok žalára vo väznici na Špilberku (na Morave) felčiar Vašskej stolice Ján Böhm (Brehm) rodák zo Spišskej Soboty. V procese bol spočiatku obvinený aj šľachtic Andrej Nemešáni (Nemessányi) zo Spiša, ktorého uviedli medzi členmi proskribovanej Spoločnosti slobody a rovnosti. Keďže mu vinu nemohli dokázať, prepustili ho na slobodu.

K procesu je potrebné poznamenať, že autorstvo anonymnej, tlačou publikovanej, obrany uhorských jakobínov sa pripisuje G. Berzevicimu. Jeho odchod zo štátnych služieb na svoje majetky vo Veľkej Lomnici azda tiež súvisel s Berzeviciho postojom k prebiehajúcemu procesu.

V rokoch 1790 – 1796 sa v Uhorsku aj medzi poddanými šírili revolučné nálady najmä prostredníctvom stoviek letákov. V mnohých sa objavila kritika feudálnych pomerov i priame výzvy na likvidáciu pánov a ich „prisluhovačov“. Spiš patril v tomto smere k najaktívnejším. Už koncom augusta 1790 sa našli slovenské letáky *Dobra novina sedlakom* s revolučným obsahom na čakiovských majetkoch v Smižanoch a Ilišovciach. V septembri sa našli podobné revolučné letáky v Spišskom Štvrtku a Markušovciach a potom aj v Ilišovciach leták s názvom *Napominani sedlakom iliašovskym a podobne smižanskym*.

Napriek rozsiahlemu vyšetrovaniu v Spišskej stolici, pôvodcov letákov sa nepodarilo odhaliť. Obavy zo vzbury na Spiši vrchnosť riešila tým, že nechala tu dočasne rozmiestniť regiment vojska.

Ďalšie vyšetrovania v súvislosti s letákmi sa na Spiši konali v rokoch 1793 – 1796. Vo februári 1793 sa objavil revolučný leták u richtára v Lučivnej. Obsahoval výzvu sedliakov a chudobných zemanov povstať proti krivdám zo strany pánov. Leták s revolučným obsahom bol rozširovaný koncom júna 1794 v susednej Štrbe. Na jeseň roku 1796 sa revolučné letáky objavili znovu v Lučivnej, ale tiež v Markušovciach a v stolicach Abov, Orava a Liptov. Ani v tomto prípade vyšetrovanie nevedlo k úspechu.

Možno uviesť aj ďalšie príklady sympatií k revolučnému Francúzsku. Napríklad vyjadrenie profesora kežmarského lýcea Adama Podkonického, ktorý vo februári 1793 pred študentmi označil

vojnu Francúzov, na rozdiel od vojny Rakúšanov, za spravodlivú. Na podporu Košciuskového povstania v roku 1794 rodák z Nedece, Alexej Nedecký, farár v Podvlku na Orave, napísal latinskú báseň *Ad Polonos* („K Poliakom“), ktorá bola preložená do poľštiny a šírila sa v krajine. Navyše sa vie, že francúzskeho ministra zahraničných vecí v roku 1796 jeho agent informoval o podpore poľského povstanie zo strany G. Berzevicchio a rodiny Horvát-Stančič (Horváth-Stansith) zo Strážok.

Voľnomyšlienkarstvo a odpor voči viedenskému dvoru, ale aj perzekúcia takýchto prejavov sú doložené pod Tatrami aj z konca 18. storočia. V roku 1799 sa dopustil urážky kráľovského majestáta Samuel Láni zo Spišskej Soboty tým, že v miestnom parku vyryl na kôru stromu v nemčine hanlivý nápis vyzývajúci k zahubeniu tyrana – panovníka Františka I. Láni bol odsúdený najskôr na smrť, ale kráľ ho omilostil a trest mu bol zmiernený na trojročný žalár. Z príkazu súdu bol potom 22. decembra 1800 v Spišskej Sobote strom s nežiadúcim nápisom verejne spálený.

Počiatkové roky vlády Františka I. boli poznačené vojnami najskôr s revolučným Francúzskom, potom s Napoleonom. Skončili až definitívnou porážkou francúzskeho cisára v bitke pri Waterloo 18. júna 1815. Napriek tomu, že boje sa odohrávali prakticky mimo územia Spiša, ťarcha vojen doliehala aj na jeho obyvateľov. Celohorský odhad výdavkov na ne predstavoval vyše 30 miliónov zlatých, čo sa muselo odraziť aj na Spiši vo zvýšenom daňovom zaťažení, v poskytovaní regrútov a dobrovoľníkov (*volonov, velitov*) armáde, vo vydržiavaní dislokovaného či prechádzajúceho vojska.³ V roku 1810 bola dokonca vypísaná celokrajinská zbierka zlatých a strieborných mincí, ako aj šperkov na vojnové účely. Spišská stolica sa k nej nepostavila príliš kladne, za čo bola samým cisárom Františkom I. kritizovaná.⁴

V prípade miest a obcí sa pri vojenských výdavkoch rešpektovala ich veľkosť. Pravda, väčšiu zaťaženosť mali tie, ktoré ležali na hlavných cestných trasách (napríklad Kežmarok, Ľubica, Klčov, Hrabušice, Letanovce a i.), preto sa často pokúšali o preloženie vojsk z ich územia do iných lokalít.

Okrem pravidelnej armády finančnou záťažou bolo aj insurekčné vojsko, ktoré sa formovalo z radov šľachty v prípade veľkého nebezpečenstva v krajine. Insurekcia bola panovníkom vyhlásená v rokoch 1801, 1805, 1809 a 1813. Spišská stolica v roku 1801 vytvorila a vyzbrojila 2 pešie rotý

Obr. 15. Portrét Ferdinanda V. z roku 1840 od Jána Rombauera.

Obr. 16. Podpis Ferdinanda V. Dobrotivého.

Obr. 17. Pečať Ferdinanda V. Dobrotivého.

³ Napríklad v auguste roku 1800 Spišom smerom od Východnej cez Poprad, Levoču, Prešov a Bardejov sa do Ruska vracali kozácke vojská pod velením Ivana Morozického.

⁴ ŠA LE, SŽ, kongr. 24/1810, 316/1810.

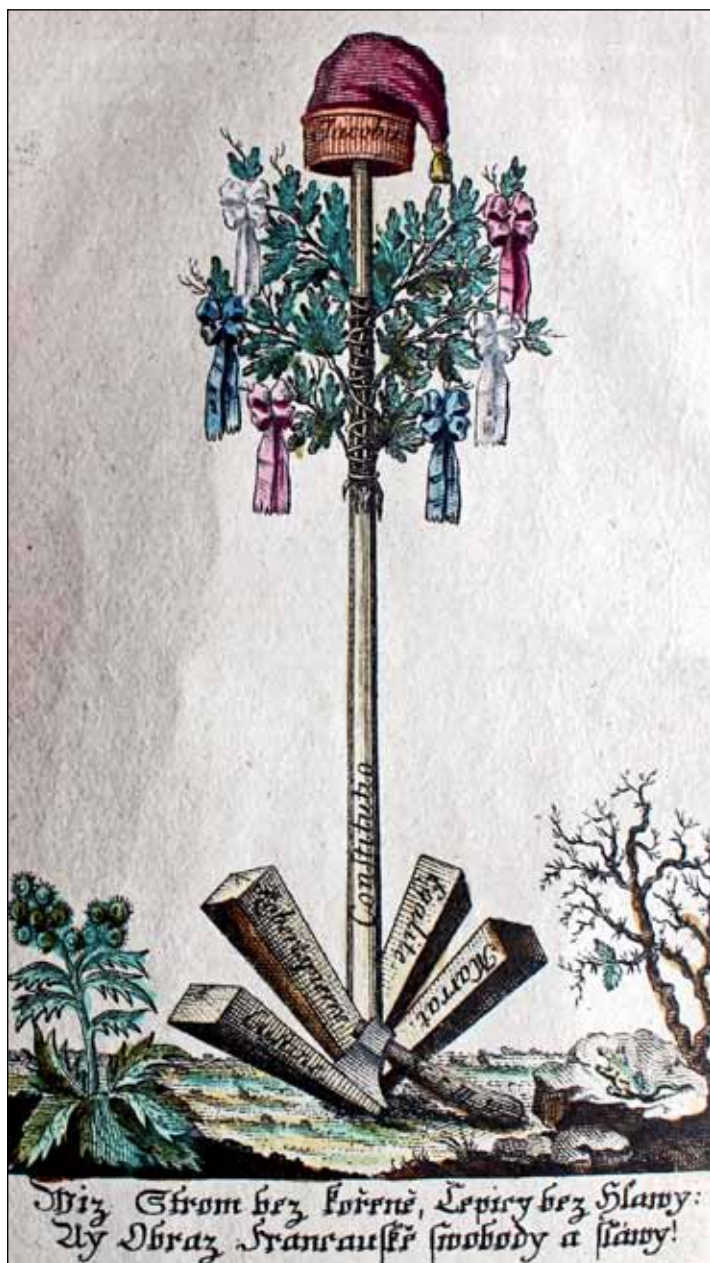
(kompánie). Prvá pod velením kapitána Tomáša Revickeho (Reviczky) mala 179 mužov, druhej v počte 163 mužov velil kapitán Ján Čepčeni (Csepcsényi). Rozpustené boli v Košiciach 21. mája 1801.⁵ V roku 1805 bolo na Spiši odvedených 353 (347 k pešiakom, 6 k jazdcom) a v roku 1809 celkom 394 insurgentov, z toho bolo určených k jazdcom (kavalérii) 252 mužov a 142 k pešiakom.⁶ Vyzbrojovanie sa dialo zo župného a provinčného skladu,

ale aj dodávaním materiálu z rôznych miest, obcí a od jednotlivcov. Insurekcia, odvodená od stredovekého banderiálneho systému, nebola však v čase regulárnych armád už životaschopná, stala sa prežitkom a ani jej význam pri vojenských operáciách nebol príliš veľký.

Protinapoleonské vojny skončili v máji roku 1814. Veľké oslavy sa konali aj na Spiši. V Levoči sa pri príležitosti dobytia Paríža spojencami a abdikácie Napoleona, ako aj k oslobodeniu Ríma uskutočnil celodňový slávnostný program. K panovníkovi bola vyslaná pozdravná deputácia predstaviteľov Spišskej stolice.⁷

V predvečer buržoázno-demokratickej revolúcie

Hoci po skončení vojen s Napoleonom sa istý čas v Rakúskej monarchii budoval meternichovský konzervatívny systém relatívne v pokoji, revolučné výbuchy v Paríži v roku 1830 a proticárske šľachtické povstanie Poliakov v rokoch 1830 – 1831 znepokojili vládnuce kruhy. Navyše, časť uhorskej šľachty vyjadrovala sympatie Poliakom v boji s ruským cárom, ba bola ochotná postaviť sa aj v boji na ich stranu. Výrazom obáv habsburského dvora bola zvýšená aktivita súvisiaca s presunmi vojsk po krajine. Zaregistrované to bolo aj na Spiši, kde sa presuny uskutočňovali najmä smerom do Haliče. Existovali isté signály, že na severovýchode Uhorska sa už na jar roku 1831 pripravovalo sedliacke povstanie pod vedením schudobnelého zemana Petra Tasnádyho (Hornouhorská sedliacka konfederácia/*Magyarország felsőségi Parasztági Szövetség*). Potvrdilo sa to po vypuknutí cholerového povstania v stolicích Zemplín, Šariš a Spiš v lete 1831,⁸ keď sa vedenie konfederácie snažilo o istú koordináciu jednotlivých vzbúr. Neuspelo, pretože vojenské kordóny na hraniciach štátu i postihnutých stolíc znemožňovali voľný presun osôb. Vzbury však vznikali živelne a boli miestami veľmi prudké. Vyžiadali si početné obete. Ich príčinou bola ťažká sociálna situácia ľudu

Obr. 18. Kolorovaná rytina k dielu Michala Institorisa Mošovského *Nešťastný stav krajiny bez krále z roku 1793*.

⁵ *Tamže*, SŽ, kongr. 426/1801.

⁶ *Tamže*, SŽ, insur. šk. 1915, i. č. 3857 a 3858.

⁷ *Tamže*, SŽ, kongr. 316/1814, 400/1814 a 416/1814.

⁸ Cholera sa rozšírila z Ruska od Kaukazu cez Halič do Uhorska. Prvý výskyt epidémie na Spiši bol zaregistrovaný 25. júla 1831 v Kamienke.

Ad. No. 2591j

Summarius Conspectus

Jurisdictionum et Locorum, in quibus contagiosus Morbus erupit, cum numeris eo exceptorum, ex hinc restatorum, mortuorum, vel sub cura manentium descriptis, ab exordio eruptionis in Regno morbi die quippe 15. Junii usque 2. Sept. anni 1831. deductis.

Jurisdictiones.	Loca.	Dies eruptionis morbi.	Societas morbo curata.	E r h i s			Observationes.
				curati.	mortui.	sub cura manentes.	
1. Com. Absorjda.	45	8. Julii	4208	1656	2139	345	
2. — Albánia.	19	21. —	6556	3165	3491		Ad Nr. 10. 20. 52. 54. 56. 57. 59. 65. 68. Revolutionibus Jurisdictionum, prescriptis huic formulari colorem ter hinc elaboratis — solummodo a relato Morbo non summa Rubrica „Morbo curati“ expeditur.
3. — Arad.	20	6. Aug.	659	155	292	474	
4. — Arvenia.	12	—	—	—	—	—	
5. — Bács.	11	11. Julii	5535	677	3248	208	
6. — Barsanyens.	10	6. Aug.	1564	712	556	114	
7. — Barsina.	56	25. Julii	651	56	612	54	
8. — Békés.	11	20. —	5291	470	2129	692	
9. — Beregh.	71	25. Junii	999	276	552	169	
10. — Biharientia.	2	8. Aug.	24	—	24	—	
11. — Borsod.	121	15. Junii	6528	5979	2509	—	
12. — Csongrad.	13	24. Julii	585	420	560	25	
13. — Csúrdiem.	5	10. Aug.	91	40	90	1	
14. — Csongrád.	15	22. Julii	6502	4299	2547	46	
15. — Gömör.	46	1. —	2225	1195	565	459	
16. — Híves.	72	2. —	12760	5434	5531	1894	
17. — Hontoritia.	2	5. Aug.	52	—	46	6	
18. — Jancsientia.	26	1. —	610	12	556	62	
19. — Krasovientia.	6	7. —	26	—	25	2	
20. — Liptó.	12	25. Julii	95	10	51	32	
21. — Marmaros.	44	5. —	1013	544	527	342	
22. — Mészáros.	12	11. Aug.	273	—	549	24	
23. — Nagrad.	56	24. Julii	1640	510	775	557	
24. — Nitra.	61	10. —	6599	765	4766	859	
25. — Pestensis.	61	25. —	9439	5597	4502	1546	
26. — Pócs.	52	23. —	5500	266	1640	866	
27. — Szécs.	26	10. —	1942	1220	572	110	
28. — Szepeusentia.	2	5. Aug.	27	—	27	—	
29. — Sopronientia.	1	5. —	55	10	15	19	
30. — Sümeghentia.	2	12. —	64	2	37	25	
31. — Strigón.	54	14. Julii	2555	650	1082	564	
32. — Szabolcs.	62	9. —	6877	2300	2504	2187	
33. — Szabolcs.	26	30. —	960	465	500	127	
34. — Temesentia.	11	7. Aug.	572	29	120	250	
Summa.	1054	—	66938	25644	42415	17874	

Obr. 20. Súpis obeti cholery v postihnutých uhorských stolicách od 15. júna do 2. septembra 1831.

a zabil v dedine 6 panských úradníkov. Vojaka zabili v Kropáčoch. V Odoríne sa 11. augusta obeťou vzbúrencov stal miestny farár, ktorého zbili a napchali práškami v dôsledku čoho o niekoľko dní zomrel. V Domaňovciach sa hnev ľudí v ten istý deň obrátil voči tamojšiemu panskému úradníkovi. Život si zachránil len tým, že si o ňom mysleli, že po bitke už nežije. V Smežanoch obyvatelia 11. augusta napadli drúkmi a sekeraami zdravotného komisára Mateja Vitkovského (Vitkovszky) a úradníka na panstve Jána Koltunaia (Koltzunay). Obaja boli dobití na smrť. V Spišskom Podhradí dav inzultoval hlavného župana Spiša. V Spišskej Novej Vsi sa v tom čase chystala mestská chudoba vystúpiť proti mešťanom. K menším nepokojom došlo aj v iných spišských obciach. Ďalším nepokojom zabránil až príchod vojska (asi 250 mužov) pod velením majora Döllera na Spiš 13. augusta. Vzbúrencov čoskoro pochytili a uväznili. Nasledovalo kruté účtovanie

Obr. 21. Spis pojednávajuci o sedliackej revolte v Spišskej stolicí z roku 1834 od farára Andreja Kučmu (Kutsma).

zo strany pánov. Na Spiši bolo zriadených 7 štatárnych súdov, ktoré od augusta do konca roka odsúdili na smrť obesením 41 vzbúrencov (celkom v povstaní 119), 349 na telesné tresty (bitie palicou, prútmi, korbáčom), ďalší boli odkázaní na riadne súdy. Celkovo bolo na Spiši trestne stíhaných za účasť na povstaní v roku 1831 vyše 500 osôb. Z hľadiska sociálnej skladby, najpočetnejšie boli zastúpené sedliacke, respektíve roľnícke vrstvy, menej sa do povstania zapojilo baníkov, robotníkov a panskej čelade.

Hoci ľudové povstanie malo živelný charakter a bolo rýchlo potlačené, odrážalo aj sociálne napätie. Signalizovalo obrovskú priepasť medzi jednoduchým ľudom a vládnuou vrstvou, krízu feudálneho režimu, jeho skostnatenosť a neschopnosť riešiť zaostalosť ľudu. Strach z revolučného vystúpenia poddaných ešte pretrvával dlho, o čom svedčí ponechanie stanného práva na Spiši a v iných stolicách aj v ďalších rokoch.

Revolučné udalosti 1848 – 1849 na Spiši

Búrliivé udalosti prebiehajúce na jar 1848 vo Viedni, Pešti a Prahe, ako aj zasadanie uhorského snemu v Bratislave sa sledovali pozorne aj na Spiši. Hoci očakávania u šľachty, mešťanov i poddaných boli rôzne, možno povedať, že prevažná časť obyvateľstva pokrokové demokratizačné zmeny vítala. Išlo predovšetkým o rovnosť občanov pred zákonom, všeobecnú daňovú povinnosť, okrem snemu aj vlastnú uhorskú vládu, zrušenie cenzúry, slobodu tlače, zrušenie poddanstva a desiatku, zriadenie národnej gardy atď. Počiatočná podpora maďarskej revolúcií a nadšenie zo zmien boli evidentné hlavne v mestách. V hlavnom meste Spiša – Levoči sa ešte v priebehu marca na vežiach a domoch objavili červeno-bielo-zelené uhorské vlajky, mešťania si pripínali kokardy v tých istých farbách a v strede námestia na vysokej žrdi vztýčili rovnakú vlajku označovanú ako „strom slobody“. Dokonca keď sa 52 študentov miestneho evanjelického lýcea petíciou dožadovalo zriadenia oddielu národnej stráže podľa kežmarského vzoru, nechýbali medzi nimi ani exponenti štúrovského hnutia Ján Čaják, Pavol Dobšinský a Ludovít Kubáni. Netolerantný prístup maďarskej vlády k oprávneným národnostným požiadavkám slovanských národov v Uhorsku ich čoskoro donútil k zmene postoja. Takže májové stretnutia levočských študentov na Kohlwalde* za aktívnej účasti aj spomínaných 3 sa už niesli v proslovenskom duchu. Úrady naklonené Maďarom začali voči ich účastníkom vyšetrowanie, ktoré vyústilo do zatvorenia lýcea koncom mája 1848.

Spád revolučných udalostí postupne ovplyvnil kryštalizáciu obyvateľstva krajiny a rovnako aj Spišiakov na stranu promaďarskú a procisársku.⁹ Kryštalizácia sa týkala hlavne šľachty a mešťanov. Spoločný postup veľkej časti pomadžarčenej šľachty a mešťanov nemeckých miest Spiša zbližovali nielen buržoázno-demokratické ciele revolúcie, ale aj vedomie spoločného boja za slobodu a samostatnosť Uhorska. Bežný ľud o politiku a „vlastenectvo“ prílišný záujem nemal. Napriek tomu v spišských mestách sa k honvédskeму vojsku a do národných gárd, respektíve stráží hlásilo miestami dosť ľudí.¹⁰ Levoča už v marci 1848 hlásila prítomnosť 600 členného honvédskeho oddielu a 60 príslušníkov národnej gardy. Neskôr sa oddiel dobudoval na

Obr. 22. Vodcom slovenského národného pohybu sa stal v štyridsiatych rokoch 19. storočia Ludovít Štúr.

Obr. 23. Prísaha palatína v Bratislave v roku 1847.

* Lesná časť mestského chotára nachádzajúca sa severne od Levoče (pozn. autora).

⁹ V Levoči sa prokošútovska strana označovala ako „barikadéri“ a procisárski ako „pečovičovci“.

¹⁰ Napríklad z Provincie 16 spišských miest počas rokov 1848 – 1849 odvedli 691 mužov do honvédskeho vojska a 60 sa prihlásilo dobrovoľne. V Mníšku nad Hnilcom v roku 1848 postavili až 240 mužov, kým v neďalekom Nálepke sa našlo iba 8 dobrovoľníkov.

Obr. 24. Zatykač na Ludovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana a Michala Miloslava Hodžu. Obrázky: hore rukopis z archívu v Levoči, dole tlač z Banskej Štiavnice.

prápor a zriadila sa tu aj delostrelecká batéria. Provincia 16 spišských miest začiatkom apríla oznamovala bojaschopnú pripravenosť 2 000 gardistov vo svojich mestách ak „maďarský národ vrhne kocku svojho osudu“.¹¹ Tento počet sa ešte potom zvýšil na 2 580 mužov. Keď sa situácia v septembri 1848 v krajine vyostřila a začali boje, rozchýrilo sa, že slovenské dobrovoľnícke oddiely, bojujúce na strane Viedne mali vpadnúť cez Oravu a Liptov na Spiš, Spišiaci promptne zareagovali. Poslali na pomoc Liptovskej stolici 390 gardistov a Liptákom adresovali vlasteneckú promaďarskú výzvu. Z ďalších 600 gardistov sústredených v Spišskej Belej 200 poslali v októbri na Oravu, zvyšných 400 rozmiestnili na severných hraniciach Spiša.

Na Spiši sa konali aj ďalšie bojové prípravy, pretože sa očakával vpád cisárskeho vojska pod velením poľného podmaršála Františka Schlicka. V Levoči sa doplnal prápor honvédov, pričom len samotné mesto malo dodať 92 regrútov. V stolici sa organizovala zbierka medi, cínu, mosadze, olova, zlata a striebra na podporu revolučných vojsk. Spišský župan Ladislav Čáki sa stal z poverenia samotného Košúta vládnym komisárom a organizátorom vojenských dobrovoľníckych mobilných oddielov – geríl. Na základe jeho vyhlášky museli obyvatelia odovzdať zbrane a muníciu na vojenské účely. V stoličnom dome v Levoči zriadili dielňu na výrobu pušiek. Čákiovské železiarne v Prakovciach a Krompachoch začali vyrábať pre maďarskú revolučnú armádu delá i pušky.

Začiatkom decembra 1848 Schlick so svojim vojskom prekročil severné hranice Šariša a 9. decembra obsadil Prešov. Blízkosť cisárskeho vojska pacifikovala bojové odhodlanie na promaďarskej strane. Medzi gardistami sa objavovali rozpory i priame odmietanie boja.¹² K nemu došlo začiatkom nového roka pri Margecnoch, kde sa gardisti s honvédmi zmohli len na chabý odpor. Cisárske vojsko postupne obsadzovalo Spiš, pričom do Levoče prišlo 12. januára. Pred jeho príchodom väčšina hlavných exponentov Košúta, najmä stoliční úradníci, z mesta ušli. O dva dni jeden cisársky oddiel prišiel aj do Spišskej Soboty. Medzi jeho prvé aktivity v meste patrilo vydanie rozkazu na vyťatie „stromu slobody“ a demonštratívne roztrhanie „národnej“ zástavy na námestí. Potom vojaci zhabali gardistom výzbroj a výstroj. Mešťania ich museli vydržiať 2 dni.

¹¹ Daniel RAPANT : *Dejiny slovenského povstania r. 1848 – 1849*, vol. 1. Martin 1937, s. 201, pozn. č. 76.
¹² Rozpory medzi gardistami sú doložené napríklad v Poprade a Spišskej Soboty. Pozri ŠA LE, Provincia 16 spišských miest (ďalej SM), adm. 1113/1848. O zlej situácii v národnej garde a medzi ľudom na Spiši informoval 19. decembra 1848 priamo Košúta evanjelický farár z Veľkej Ernest Klein. Pritom ho úpenlivo žiadal o vyslanie človeka, „plného sily a zánietenia“, ktorý by viedol ľud a žiadal o vyslanie vojska, najlepšie jazdeckého.

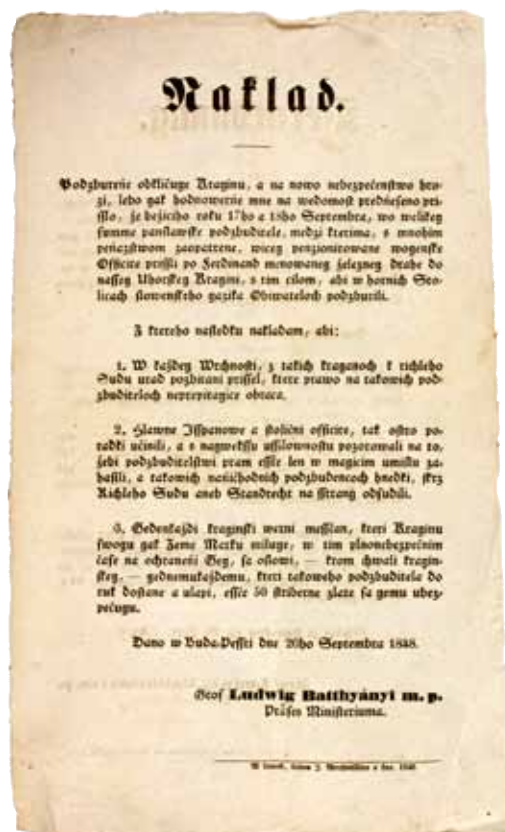
Schlick sa po príchode do Levoče správal k mestu nepriateľsky. Odmietol prijať deputáciu mesta, okamžite vydal vyhlášku o odovzdaní zbraní, Košútovej proklamácie „V mene Všemohúceho Boha“ (*A Mindenható Isten nevében*) a nariadil mešťanom povinné dodávky výstroje pre vojsko. Nechal tiež zaistiť 3 promaďarských stúpcencov a I. Péchyho vymenoval za kráľovského komisára na Spiši. Ten menoval nových stoličných úradníkov v čele s Adamom Mariášim.

Po odchode Schlika do Zemplína 16. januára ostala v Levoči cisárska posádka o sile 4 stotín pod velením majora Júliusa Kiesewettera. Koncom januára z oblasti stredoslovenských bankských miest na Spiš prenikali oddiely povstaleckého vojska pod velením toporeckého rodáka Artúra Görgeya. Do Spišskej Novej Vsi sa povstalecké vojsko dostalo 2. februára. Ešte v noci bolo napadnuté levočskou cisárskou posádkou. V pouličnej bitke boli Levočania zahnaní, ale padlo pritom 53 povstalcov. Počas boja zhorela veľa katolíckeho kostola a viacero domov v meste.

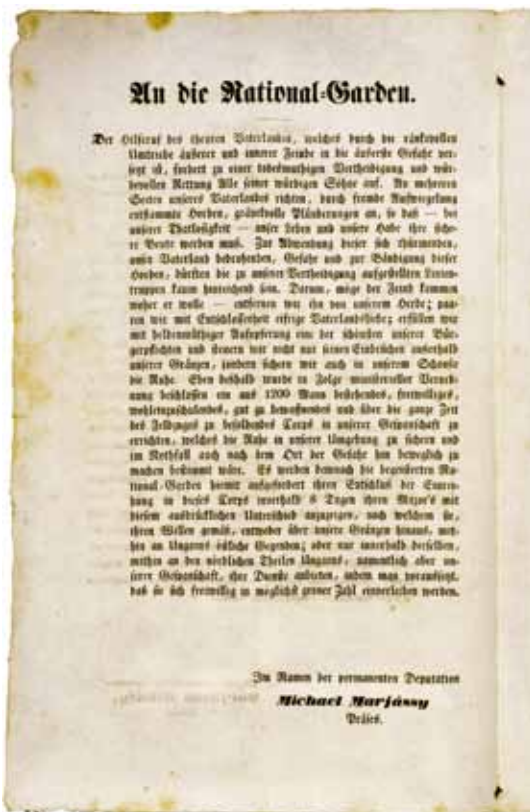
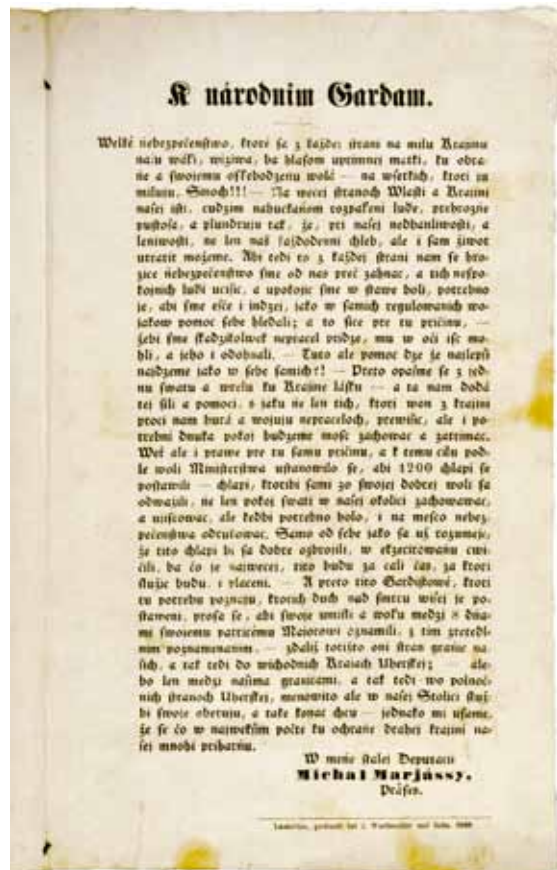
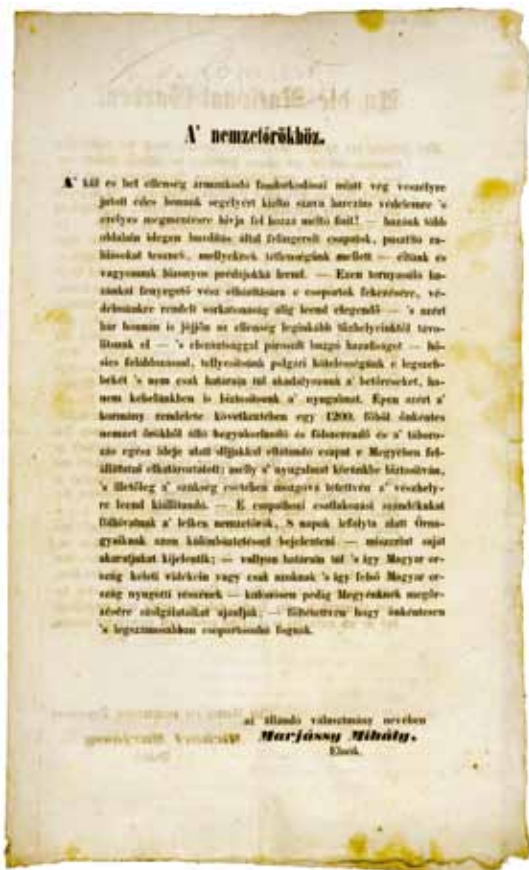
Po nočnom boji a stiahnutí sa do Levoče hneď ráno Kiesewetter s cisárskym vojskom z mesta odtiahol a vzápätí ju obsadili povstalci. Zriadil tu hlavný veliteľský stan a vojenský sklad. Artúr Görgey 4. februára 1849 vydal prehlásenie k národu, v ktorom ho vyzýval pripojiť sa na stranu revolúcie. Na druhý deň došlo k najväčšej bitke na Spiši medzi povstalcami a cisárskym vojskom na Branisku. Hoci revolučné vojsko bitku vyhralo, mnohí z povstalcov padli a boli pochovaní na cintoríne v Spišskom Podhradí.

Görgeyovo vojsko sa zdržalo v Levoči iba do 9. februára. V ten istý deň sem dorazil predný voj cisárskej divízie generála Kristiána Götza a 10. februára celá divízia v sile asi 6 000 mužov s 1 000 koňmi. S týmto vojskom prišli do mesta aj 3 stotiny slovenských dobrovoľníkov sprevádzané Ľudovítom Štúrom a Jozefom Miloslavom Hurbanom. Tí sa snažili na niektorých miestach prehovoriť k národu na zhromaždeniach (Štúr v Spišskom Podhradí a Hurban v Levoči) a vyzývali ich k vstupu medzi dobrovoľníkov, ale bez úspechu. Úlohou dobrovoľníkov pod velením Františka Zacha bolo hlavne stráženie ciest pre zásobovanie cisárskeho vojska.

Levoča (ale ani ostatné spišské mestá) neprijímali slovenských dobrovoľníkov priateľsky. Dívali sa na nich s dešpektom napriek tomu, že velenie cisárskej armády pod hrozbou súdom a zrovnania obcí so zemou nariaďovalo obyvateľstvu, aby ich považovalo za riadne vojsko. Nemecké a hungarofilské mešťanstvo ich podceňovalo, zosmiešňovalo, ba zaujímalo voči nim aj

Obr. 25. Dobové výzvy k slovenskému obyvateľstvu z jesene roku 1848. Hore výzva k Slovákom formulovaná Slovenskou národnou radou, dole „náklad“ (nariadenie) ministerského predsedu Batáňiho.

Obr. 26. Vlastnecká výzva na vytvorenie uhorských národných gárd proti cisárskemu vojsku v nemeckom, maďarskom a slovenskom jazyku pre Spišskú stolicu podpísaná „prezesos“ Michalom Mariášim.

otvorene nepriateľský postoj. Pri prechode dobrovoľníckej Kutlíkovej stotiny cez Poprad došlo dokonca k šarvátke, pri ktorej dobrovoľníci zranili niekoľko mešťanov. Azda výnimočným príkladom je Lučivná, kde miestny učiteľ Ondrej Klonkai udržiaval priateľské styky s dobrovoľníkmi. Ba jeho dom vo februári 1849 počtili návštevou počas prechodu vojsk veliteľa Bedřich Bloudek a František Zach. Klonkai tiež pomáhal skrývať účastníkov protimaďarského odboja Petra Michala Bohúňa a Jána Droppu.

Napätie medzi dobrovoľníkmi a mešťanmi bolo nielen pri prechode vojska, ale vzrastalo najmä kvôli povinnosti ich zásobovať a ubytovať. Predstavitelia Levoče sa viackrát pokúšali o ich preloženie z mesta. Postoj k nim sa do istej miery zmenil až 8. marca 1849, keď v meste vypukol obrovský požiar. Zhorelo asi 130 domov, 3 kostoly, stoličný dom, škola na námestí, atď. Len vďaka pomoci a obetavému zásahu slovenských dobrovoľníkov nedošlo ešte k väčším škodám.

Viac-menej negatívny postoj spišských miest vplýval aj na dobrovoľnícke vojsko. Nečudo, že sa k mestám správali takmer ako k nepriateľským. Dôkazom toho je aj vybratie výkupného z pokladne Spišskej Novej Vsi na Bloudkov rozkaz, keď sa 10. marca 1849 do mesta znovu dostali slovenskí dobrovoľníci.

V priebehu ďalších dvoch mesiacov Spišom prechádzali raz cisárske, inokedy maďarské revolučné vojská. Honvédske vojská na Spiši boli posilňované gerilami, ktorým od marca velil Gelníččan Ľudovít Cornides na doporučenie samotného Košúta. Ich cieľom bola najmä obrana severných hraníc Spiša. Cornides si svoj hlavný stan zriadil v Nálepkove, odkiaľ sa vyberal na verbovačky do okolia a podnikal vojenské akcie.

Počas prechodov jedných i druhých vojsk si spišské mestá a obce značne vytrpeli. Od Spiššikov vymáhali nielen finančnú hotovosť, ale najmä výstroj, potraviny a krmivo. Levoču, aj tak už postihnutú požiarom, koncom marca obzvlášť vyčerpali požiadavky cisárskeho podmaršála Vogela. Pod hrozbou pokuty 20 000 zlatých¹³ a ostreľovania mesta kanónmi požadoval napríklad 60 000 chlebov, 2 100 meríc* ovsu, 60 000 snopov (zväzkov) slamy, ďalej obrovské množstvá mäsa, zeleniny, vína, soli, dreva a sena. Navyše pri odchode z mesta zobral 6 rukojemníkov – členov mestskej rady, aby svoje vojsko chránil pred útokmi zo strany cornidesovských geríl. Levočanom sa podarilo rukojemníkov oslobodiť až po zaplatení kaucie. Cornides intervencie vedenia mesta na záchranu rukojemníkov u Vogela označil za vlastizradu. Do mesta vyslal 2. mája z Kežmarku gerilový oddiel, ktorý obsadil mesto. Takto sa v meste opäť k moci dostali barikadéri v čele s L. Čákom. V tom čase v Levoči fungovala vojenská nemocnica, v ktorej sa liečili ranení z oboch znepriatelených strán.

Voglovo vojsko (asi 6 000 mužov) si medzitým 3. mája rozložilo svoj tábor pri Poprade. Okolité mestá boli povinné okamžite prispieť sumou 2 000 zlatých a na druhý deň odovzdať 1 451 bochníkov chleba, 1 922 funtov slaniny, 386 funtov hovädzieho mäsa, 366 holieb pálenky, 2 súdy vína, 9 volov, 2 kravy, 130 meríc ovsu, 510 porcií sena, 177 snopov slamy,** tiež isté množstvo dreva a koží. Mestá mali ťažkosti s týmito dodávkami. Navyše, keď sa vojsko na tretí deň pohlo smerom na Lipotov, museli mu dodať 15 vozov na dopravu, čo ich stálo 1 806 zlatých.

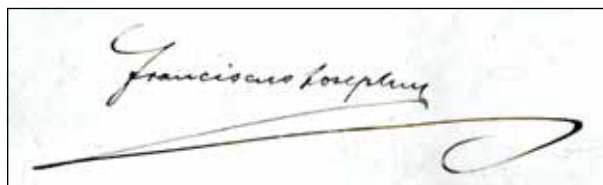
V júni 1849 došlo k zásadnému obratu v bojoch medzi cisárskou armádou a maďarskými revolučnými vojskami. Na základe dohody medzi rakúskym cisárom Františkom Jozefom I. a ruským cárom Mikulášom I., podpísanou 21. mája 1849 vo Varšave, cez severný Spiš vpadlo 15. júna do Uhorska ruské vojsko (vrátane kozákov) v sile temer

Obr. 27. Portrét mladého Františka Jozefa z biskupského paláca na Spišskej Kapitule.

Obr. 28. Pečať Františka Jozefa.

Obr. 29. Podpis Františka Jozefa.

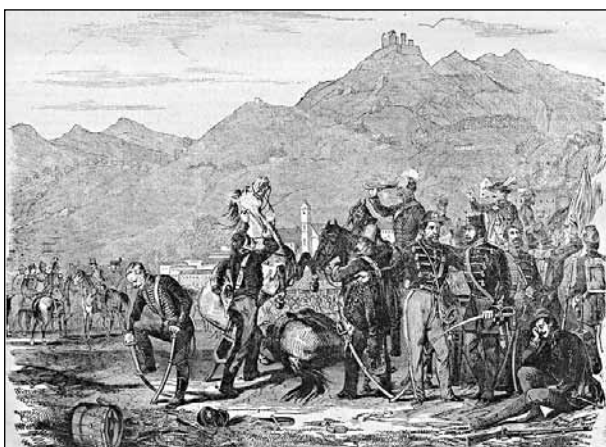
¹³ Znamenalo to veľmi vysokú čiastku. V polovici 19. storočia sa cena domu na námestí v Levoči pohybovala okolo 2 000 zlatých.

* 1 merica = 62,53 l (pozn. redakcie).

** 1 funt = 590 g; 1 holba = 0,84 l; 1 porcia = asi 10 funtov (pozn. redakcie).

Obr. 30. Výcvik slovenských dobrovoľníkov ako ho zachytil Peter Michal Bohúň na portréte Janka Francisciho.

Obr. 31. Bodkou za revolúciou v roku 1848 – 1849 v Uhorsku bola kapitulácia maďarských vojsk pri Világoši.

24 000 mužov s vyše 13 000 koňmi. V ten istý deň obsadili celé Zamagurie a o dva dni aj Starú Ľubovňu. Pri Slovenskej Vsi narazili na menší odpor cornidesovských geríl. Za pomoci oddielov cisárskeho vojska 3. ruský armádny zbor pod velením grófa Fedora Rüdigera postupne pacifikovali celý Spiš. Levoču obsadili začiatkom augusta 1849. Predtým mesto opustilo mnoho promaďarsky orientovaných mešťanov. S cisárskym vojskom do Levoče prišiel aj A. Máriaši, stúpenec cisára, ktorý bol vymenovaný za náčelníka Spišskej stolice, Provincie 16 spišských miest a slobodných kráľovských miest na Spiši. Medzi jeho prvé aktivity patrilo zaistenie promaďarských exponentov v meste. Amnestiu ale udelil tým členom cornidesovských geríl, ktorí dobrovoľne zložili zbrane. V stoličnej správe i jednotlivých mestách postupne povymieňal funkcionárov. Noví predstavitelia prisahou

Obr. 32. Pomník uhorským honvédom na pamiatku ich bitky s cisárskym vojskom pod Braniskom.

vyjadrili vernosť cisárovi a mohli sa sústrediť na konsolidáciu života. Od novembra 1849 sa začali riadiť bachovskými normami,* ktorých hlavným presadzovateľom sa stal vládny komisár I. Péchy.

Bitka pri Világoši (neďaleko dnešného rumunského mesta Oradea) 13. augusta 1849 znamenala definitívnu porážku maďarskej revolúcie. Veľkou mierou sa o ňu pričínili ruský cár a jeho početné vojsko. Časť ruského vojska sa v priebehu septembra 1849 vracala cez Spiš domov. Znovu to pocítilo miestne obyvateľstvo. Nocovanie ruských vojakov v počtoch od 3 000 do 10 000 mužov v dňoch 9. – 14. septembra 1849 v Levoči len zväčšilo celkovú vyčerpanosť mesta z revolučných čias.

Napriek víťazstvu Viedne a postihom voči exponentom maďarskej revolúcie zo strany úradov, sympatie ku Košúťovi u časti obyvateľstva pretrvávali. Dokumentuje to napríklad aj leták rozšírený na prelome rokov 1849/50 pod Tatrami vo Veľkej, ktorý mu k novému roku želal veľa šťastia, božieho požehnania a pomoci k víťazstvu. Končil heslami: *Éljen Kossuth! Éljen a Magyar Szabadság!* („Nech žije Košút! Nech žije uhorská sloboda“!).

* Normy uvádzané do života rakúskym ministrom vnútra Alexandrom Bachom zavádzali v krajine centralizovaný neoabsolutistický vládny režim (pozn. autora).

Hospodárske pomery na Spiši

Poľnohospodárska výroba

Ťažisko poľnohospodárskej výroby na Spiši ležalo na urbáriálnych poddaných v jednotlivých poddanských obciach, hoci aj tu na veľkých panstvách pokračovalo rozširovanie alodiálnej pôdy a hospodárenie zemepána vo vlastnej rézii. Najrozsiahlšie boli panstvá Čákiovcov so sídlami v Hodkovciach, Bijacovciach a Kluknave na strednom Spiši a Dunajecké panstvo Horvátovcov (Horváth-Palochay) z Plavča na severe Spiša. Menšie majetky mali napríklad Mariášiovci v Markušovciach a Spišskom Hrušove, Hrhovskí v Spišskom Hrhove a Toporci, Horvát-Stančičovci v Strážkach. Z cirkevných inštitúcií najviac poddanských obcí patrilo Spišskej kapitule, Spišskému biskupstvu (pred rokom 1776 Spišskému prepoštvu) a kláštormu kamaldulov v Červenom Kláštore. K eráru náležalo komorské panstvo Lubovňa a Podolíneč s príslušnými obcami po návrate z poľského zálohu, ako aj komorské panstvo v Smolníku.

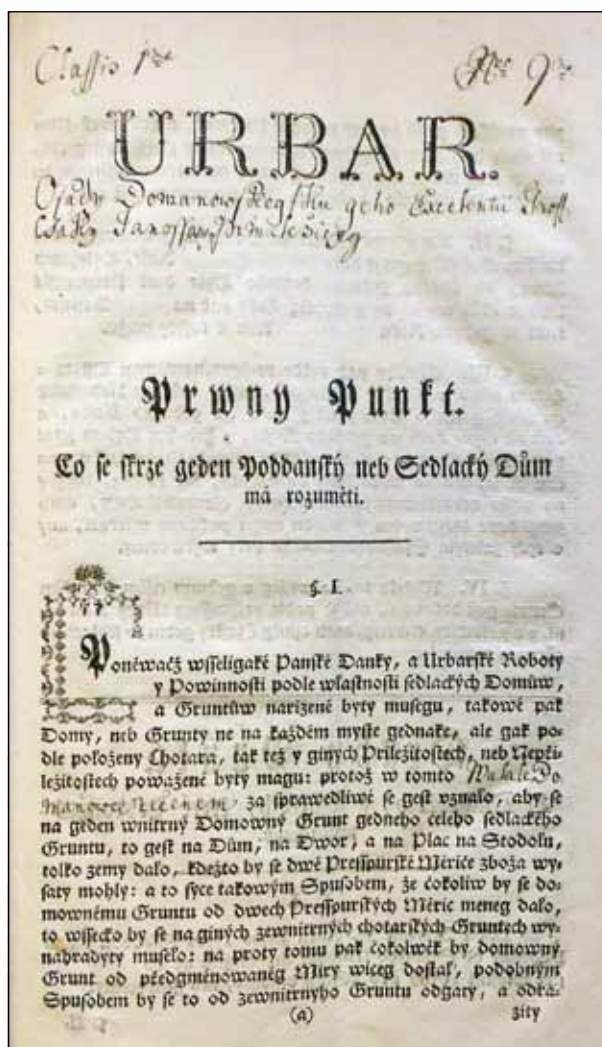
Pre Spiš v čase urbárskej regulácie bolo charakteristické, že v mnohých obciach poddanské usadlosti vlastnili viacerí šľachtici, najmä v obciach pod Tatrami. Napríklad vo Veľkej Lomnici bolo 23 zemepánov, v Podhoranoch 20, v Bušovciach 19, v Lomničke a Huncovciach po 16, v Holumnici 15, atď. Počty poddanských usadlostí pripadajúce na jednotlivých majiteľov sa veľmi rôznili od jednej po niekoľko desiatok usadlostí. Boli aj prípady, keď 1 usadlosť vlastnili viacerí členovia rodu.

V tom čase viaceré obce sa z robôt vykúpili úplne alebo čiastočne. Celoročné sumy za výkup záviseli najmä od veľkosti obce a zaiste aj od dohody so zemepánom. K regulácii mohlo dôjsť aj pri odovzdávaní deviatku zemepánovi. Niektoré obce namiesto naturálií odvádzali zemepánovi dohodnutú finančnú čiastku.¹⁴

Začiatok sedemdesiatych rokov 18. storočia sa v Uhorsku niesol v znamení urbárskej regulácie. Na Spiši tento dôležitý proces prebiehal vo väčšine obcí v rokoch 1771 – 1773. Začal prakticky tým, že do poddanskej obce prišla obyčajne 2 – 3 člená deputácia vyslaná Spišskou stolicou, ktorá za prítomnosti zemepána alebo jeho zástupcu a za

Obr. 33. Základom hospodárstva aj v 18. storočí bola poľnohospodárska výroba.

Obr. 34. Tereziánsky urbár obce Domaňovce.

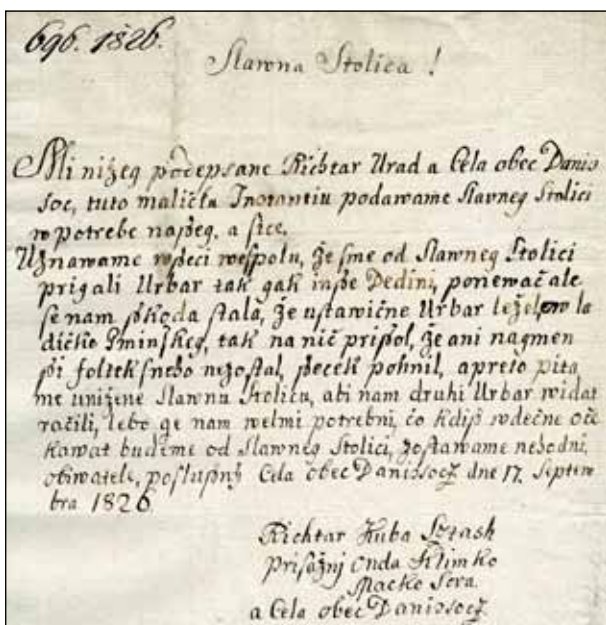
¹⁴ Napríklad Domaňovce v roku 1771 namiesto naturálií ako deviatku odovzdávali Čákiovcom 13 zlatých ročne.

Obr. 35. Poľnohospodárska krajina okolo Spišského Štvrtku.

Obr. 36. Pečať obce Lieskovany.

Obr. 37. Žiadosť obce Danišovce k Spišskej stolici o nový urbár v roku 1826.

účasti miestneho richtára a prisázných, prípadne aj ďalších poddaných (obyčajne starších ľudí) a pomocou vopred pripravených otázok zisťovala pomery v obci. Otázky boli kladené v jazyku, ktorý ovládala väčšina obyvateľov obce. Na Spiši to bola slovenčina alebo nemčina. Prvá otázka smerovala k zisteniu, či dovtedy mali nejaký urbár alebo aké povinnosti zemepánovi odvádzali. Obyčajne poddaní na to odpovedali negatívne, že žiaden urbár dovtedy spísaný nemali a zemepánovi odovzdávali feudálne dávky podľa starého zvyku. Písomne nefixované urbárske povinnosti mohli zemepáni potom svojvoľne zvyšovať, prípadne obmedzovať aké-také výhody poddaných. Ďalšie otázky sa týkali statusu poddaných, ich majetku a konkrétnych povinností, kvality chotára, ako aj informácií, či sa poddaní zaoberajú aj nejakou inou činnosťou ako poľnohospodárstvom. Tu veľmi často obce uvádzali ako doplnkovú činnosť tkanie plátna, furmanky rudy z baní do železiarní, soli zo Solivaru (pri Prešove) do solných skladov, vína z Tokaja na Spiš i do zahraničia, prípadne aj iného tovaru pre obchodníkov. Zároveň informovali o predaji svojich výrobkov na trhoch, obyčajne v najbližších mestách.

Po zistení stavu v obciach bol vypracovaný nový takzvaný tereziánsky urbár podľa predpísaného tlačeneho formulára. V jeho závere sa zostavila tabuľka s prehľadom poddanských usadlostí zaradených do sedliackeho alebo želiarskeho stavu a s konkrétnymi poddanskými povinnosťami. Tie boli určené rovnako pre celú krajinu. Teda sedliak s celou usadlosťou bol povinný odrobiť v roku 52 dní práce s dobytkom a vozom, alebo 104 dní ručne, odovzdávať deviatok z úrody (mohol byť nahradený peniazmi, ale napríklad v Lučivnej robotou), platiť ročne pozemkovú daň 1 zlatý, odovzdávať do panskej kuchyne ročne siahu dreva, 6 funtov priadze, holbu topeného masla, 2 kapúnov, 2 kurčatá a 12 vajec. Sedliaci s polovičnými, štvrtinovými alebo osminovými usadlosťami odovzdávali allikvotné čiastky dávok. Želiari mali povinnosť odrobiť ročne 18 dní ručne a taktiež platiť pozemkovú daň 1 zlatý.

Hoci tereziánsky urbár priniesol istú konsolidáciu do vzťahov zemepán – poddaný a obmedzil najhrubšiu svojvoľu zo strany zemepána zvyšovať neúmerne feudálne dávky, jeho výsledok vždy poddaných neuspokojil. Svedčia o tom viaceré urbárske spory vedené koncom 18. storočia napríklad v Lučivnej, Nálepkeve a i. Urbár v tejto podobe vydržal prakticky až do roku 1848, keď bolo poddanstvo zrušené. Neriešil však otázku nevoľníctva – pripútanosti k pôde. Keďže sa napriek novému urbáru množili sťažnosti poddaných, cisár Jozef II.

Obr. 38. Veduta mesta Gelnica z prvej polovice 19. storočia.

roku 1785 nevoľníctvo zrušil. Malo to veľký význam pre podporu kapitalistických prvkov v hospodárstve krajiny a pre vytvorenie lepších podmienok na zvýšenie vzdelanostnej úrovne ľudu.

Súčasnou osvietenských reforiem v poľnohospodárstve bolo aj zavádzanie modernejších metód hospodárenia, podpora pestovaniu nových plodín a chovu šľachtených plemien oviec, dobytka a koní. Koncom 18. storočia na Spiši prevládal už trojpoľný systém hospodárenia (oziminy, jariny, úhor). K tradičným plodinám pšenica, raž, jačmeň, ovos, proso pribudli nové – najmä ďatelina, lucierka, bôb, ľadník a predovšetkým zemiaky. Tradične sa na Spiši dobre darilo kapuste, menej sa pestovalo hrachu a šošovice. Z textilných plodín sa pestoval ľan a konope. Neujal sa napríklad úradmi veľmi propagovaný chov moruše, pretože v týchto končinách nemal priaznivé klimatické podmienky.

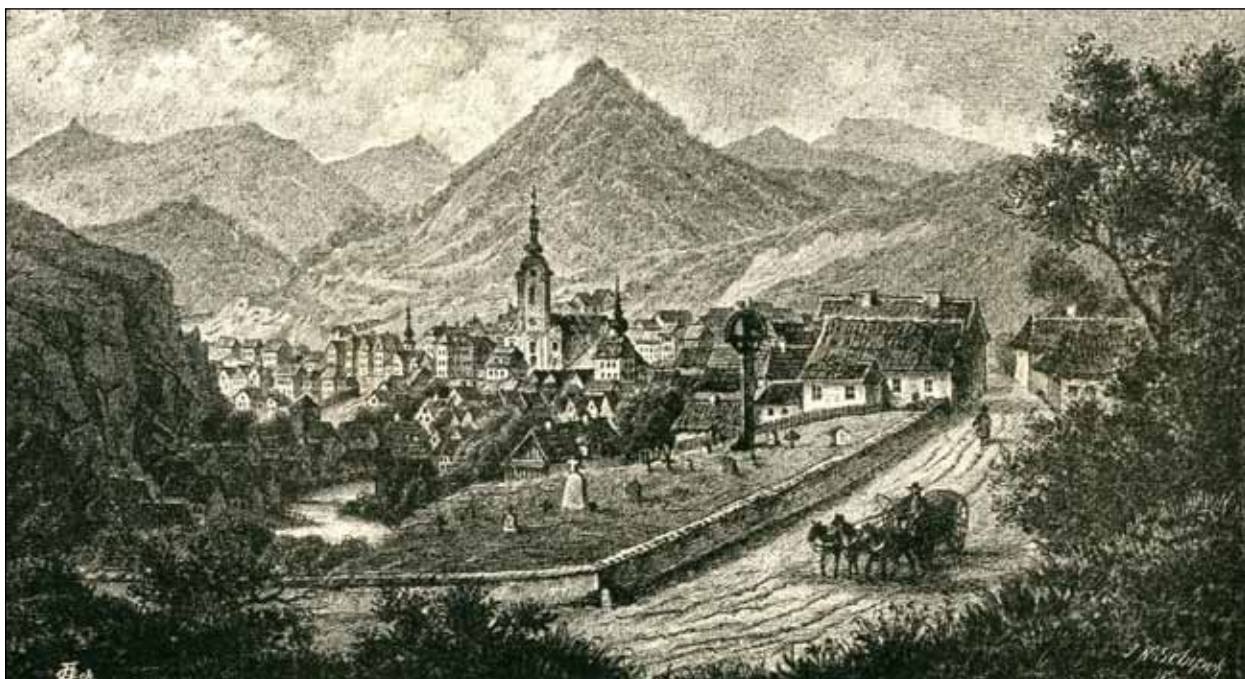
V osemdesiatych rokoch 18. storočia sa najviac zemiakov zo všetkých stolíc urodilo na Spiši. Ich veľká úžitkovosť sa ukazovala najmä v neúrodných rokoch, keď sa urodilo málo chlebového obilia (najmä roky 1770 – 1771). Veľkému hladomoru na Spiši a v iných stoliciach (najmä Orava, Liptov, Šariš, Zemplín) v rokoch 1846 – 1847 ale ani ony nedokázal zabrániť. Samé boli napadnuté morom. Absolútny nedostatok potravín a konzumácia hnilých zemiakov spôsobovala ľuďom veľké problémy a vysokú úmrtnosť. Spišská stolica napriek mnohým opatreniam začiatkom roku 1847 odhadovala na svojom území asi 10 000 hladujúcich, to jest vyše 5 % obyvateľstva (pričom na Spiši v tom čase žilo vyše 190 000 obyvateľov). Najhoršie na

Obr. 39. Pečať Gelnice z 18. storočia.

tom boli Tatranský a Banský okres, kde v každom zaevidovali vyše 1 000 žobrákov, v Magurskom vyše 900, kým v Levočskom okrese iba 323. Bez práce vtedy na Spiši ostalo vyše 4 600 ľudí.

V živočíšnej výrobe sa pozornosť roľníkov sústreďovala na chov dobytka, koní, oviec a prasiat. Napriek tomu, že v južnejších krajoch Uhorska sa koncom 18. storočia ujal chov jemnovlných španielskych oviec, severné oblasti krajiny, Liptov, Orava i Spiš pokračovali v chove takzvaného valašského plemena, vhodného najmä na mäso a mlieko, používaného na dorábanie bryndze a syra. Vo väčšom množstve sa pastierstvo oviec rozmáhalo v podhorských oblastiach. Salaše neboli vo všetkých dedinách. Poddaní s menším počtom oviec ich dávali za poplatok bačom na salašovanie do iných chotárov.

Obr. 40. Veduta mesta Smolník z prelomu 18. a 19. storočia.

Obr. 41. Pečať Smolníka z 18. storočia.

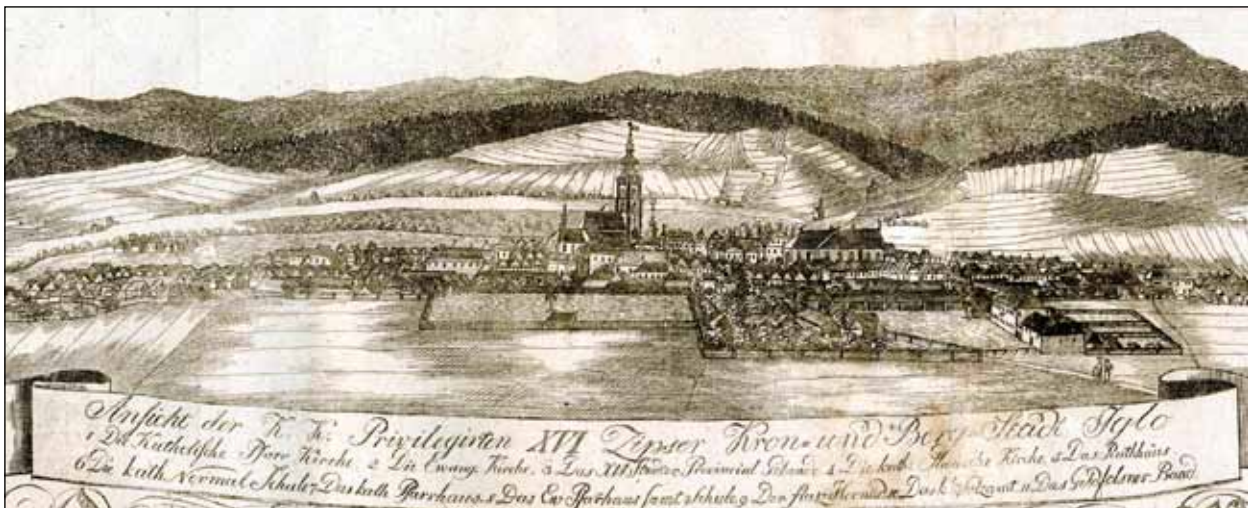
Sedliaci bežne chovali 1 – 2 kone, 2 – 4 voly, kravu, jalovicu alebo býčka, 2 – 5 oviec, 1 – 2 prasatá. Zriedkavo sa u nich objavili kozy. Taktiež chov včiel bol len výnimočný. Pochopiteľne, väčšie množstvá domácich zvierat sa držali na majeroch zemepánov a na veľkých panstvách, kde možno predpokladať i chov ušľachtilých plemien, najmä u koní.

Dôležitou súčasťou života poľnohospodárov bol aj les. Hoci v čase osvietenstva sa mu venovalo dosť pozornosti, ochrannárske opatrenia sa ujali spočiatku zväčša len na komorských panstvách.

Aktuálne to bolo i na Spiši, kde sa veľké množstvá dreva spotrebovali pri banských a hutníckych podnikoch. Neskôr sa ochrana lesov prakticky uskutočňovala aj na komposesorátnych majetkoch. Takto napríklad v roku 1788 zemepáni v Huncovciach, vo Veľkej Lomnici a v Starej Lesnej podpísali dohodu o vytvorení komposesorátu na spoločnú správu lesov nachádzajúcich sa v katastroch uvedených obcí. Zaiste v tom zohral veľkú úlohu známy osvietenský ekonóm G. Berzevici, ktorého si potom aj zvolili za riaditeľa komposesorátu. Spory medzi zemepánmi pri užívaní lesov ale pretrvávali. Až roku 1818 uzavreli za účasti stoličného zástupcu novú dohodu, ktorá podrobne stanovovala ochranu spoločných lesov. Novelizovaná bola ešte roku 1823.

Baníctvo, hutníctvo a železiarstvo

Slovenské baníctvo a s ním spojené hutníctvo a železiarstvo prežívalo v 18. storočí obdobie svojho najväčšieho rozkvetu a bolo obrovským prínosom pre rozvoj tohto odvetvia vo svete. Priaznivý vývoj platí tak pre oblasť stredoslovenských banských miest, ako aj pre baníctvo na východe, najmä v Slovenskom rudohorí. Prosperovali erárne bane i súkromní podnikatelia – ťažiarci (*Waldbürgeri*), ktorých bolo hlavne vo východných revíroch značné množstvo. V oblasti ťažby drahých kovov (zlato, striebro) si naďalej vedúce postavenie udržala stredoslovenská banská oblasť, ale od druhej polovice 18. storočia stúpala výroba striebra aj na východe, to jest v územnej pôsobnosti Vrchného

Obr. 42. Veduta Spišskej Novej Vsi z roku 1835.

banského inšpektorátu v Smolníku (Spiš, Gemer, Abov). Koncom storočia sa tu vyťažilo okolo 5 000 hrvien striebra a v dvadsiatych rokoch 19. storočia to už bolo v priebehu roka asi 10 200 hrvien.

Vo východoslovenskej banskej oblasti väčšina produkcie striebra pochádzala od súkromných ťažiarov. Tú rudu predávali eráru prostredníctvom Vrchného banského inšpektorátu v Smolníku ako takzvanú čiernu medenú rudu (musela obsahovať aspoň 7 lôtov striebra v cente medi), ktorá sa potom spracúvala v erárnych podnikoch scedzovaním, to jest oddeľovaním striebra od medi.

V medenorudnom baníctve v druhej polovici 18. storočia vedúce postavenie prešlo z banskobystrického revíru na spišsko-gemerskú oblasť. Dokumentuje to aj priemerná ročná produkcia medi z oboch oblastí koncom 18. storočia. Kým v banskobystrickej oblasti produkcia klesala a vyrobilo sa tu vtedy iba okolo 1 720 centov medi ročne, na východe to predstavovalo až 27 070 centov. Väčšinou šlo o takzvanú žltú medenú rudu bez obsahu striebra, menej o takzvanú čiernu medenú rudu.

Najvýznamnejšími strediskami medenorudných baní na Spiši boli hlavne Smolník, Gelnica, Spišská Nová Ves, Švedlár, Mníšek nad Hnilcom, Krompachy, Nálepko, Žakarovce, Slovinky, Rudňany, Helcmanovce, Folkmár, Poráč a Margecany. Časť z nich patrila eráru (najmä Smolník), ale väčšina bola majetkom súkromných ťažiarov, ktorí boli už od roku 1748 združení v Hornouhorskej ťažiarскеj spoločnosti (prvým predsedom sa stal Anton Roll). Boli medzi nimi šľachtici, mešťania i inteligencia. Väčšinou šlo o drobných podnikateľov, bez väčších kapitálových možností. Za výnimky v tomto smere možno považovať azda Grünblatovcov, Rollovcov a Probstnerovcov. Okolo roku 1800 produkcia

Obr. 43. Pečať Spišskej Novej Vsi z 18. storočia.

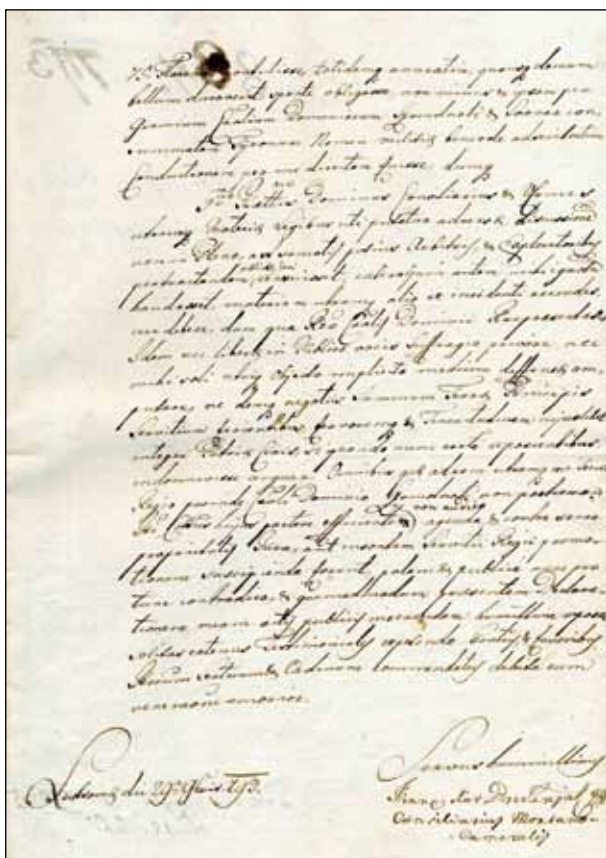
ťažiarov predstavovala 182 600 centov rudy, kým erár vyťažil len 72 900 centov medi. Na prelome 18. a 19. storočia najvýnosnejší bol Gelnický revír (oblasť Sloviniek, Gelnice a Helcmanoviec), kde ročný zisk ťažiarov z 19 podnikov predstavoval vyše 87 000 zlatých.

Po skončení napoleonských vojen došlo v spišsko-gemerskom baníctve v dôsledku vyčerpania ložísk ku kríze. Pokles ťažby medi sa zastavil až v tridsiatych rokoch. V roku 1837 len v smolníckej oblasti už fungovalo 249 baní, pričom až v 207 z nich sa ťažila kvalitná medená ruda.

Spočiatku ťažiaru rudu len exploatovali a erár ju od nich výhodne vykupoval a spracovával vo vlastných podnikoch. V 19. storočí si ťažiaru obstarali vlastné huty (kúpou alebo stavbou) a eráru odpredávali už hotovú meď. Tak v roku 1834 získali Fönixhutu pri Margecanoch. V roku 1837

Obr. 44. Portrét Františka Xavera Dreveniaka od maliara Jozefa Czauzicka (1827).

Obr. 45. Rukopis s podpisom vrchného banského inšpektora v Smolníku Františka Xavera Dreveniaka.

kúpili dve huty v Spišskej Novej Vsi a ďalšiu si tu postavili sami. Patrila im huta Mikuláš v Slovincách a roku 1843 si postavili ďalšiu hutu pri Kluknave (dnes Štefanská Huta).

Hornouhorská ťažiarcka spoločnosť sa významne zaslúžila o rozvoj baníctva v spišsko-gemerskej oblasti. Podieľala sa na unifikácii banského práva, podnikla mnohé opatrenia na zvýšenie banskej ťažby, zmapovanie baní, ich odvodnenie,¹⁵ kvalitnejšie spracovanie rudy a na výhodný odbyt tovarov. O zásadných rozhodnutiach sa členovia ťažiarstva radili na kongregáciách, ktoré sa najčastejšie konali v Mníšku nad Hnilcom. V roku 1840 sa sídlo ťažiarstva z praktických dôvodov prenieslo do Spišskej Novej Vsi (Mariášiho dom).

V Smolníku v priebehu 18. storočia sa dobudoval obrovský erárny mediarsky podnik. Veľkú zásluhu na jeho rozvoji, ale vôbec aj na rozvoji baníctva, hutníctva a banického školstva v tomto regióne mal v tridsiatych – štyridsiatych rokoch 18. storočia vynikajúci banský odborník Juraj Ernest Multz de Walda a koncom 18. storočia František Xaver Dreveniák (Drevenyak). K smolníckemu erárnemu podniku postupne patrilo viacero baní, 2 huty (tretiu postavili v rokoch 1807 – 1812), 2 medené hámre, železný hámor v Štóse, zariadenie na získavanie medi cementáciou atď.

V rokoch 1784 – 1791 sa popri Banskej Štiavnici aj v Smolníku skúšala moderná zhutňovacia technológia získavania zlata a striebra z takzvanej čiernej medi – amalgamáciou, ktorej zakladateľom bol Ignác Born. Aktívne sa na nej podieľali významní európski metalurgovia, medzi nimi aj rodák zo Smolníckej Huty – Anton Ruprecht. Napriek tomu, že skúšky dopadli v Smolníku dobre a amalgamačný závod bol v roku 1787 už prakticky dostavaný, panovník tu v roku 1791 (aj na iných miestach ríše) amalgamáciu zrušil s cieľom sústrediť výrobu iba do Banskej Bystrice.

K inšpektorátu v Smolníku patrila aj mincovňa, ktorá od začiatku sedemdesiatych rokov 18. storočia začala produkovať obrovské množstvá medených mincí (väčšinou s mincovou značkou „S“). Bola umiestnená v takzvanom komorskom dvore, kde mal sídlo aj inšpektorát. V čase najväčšieho rozkvetu mincovne, na prelome 18. a 19. storočia, sa v nej razili mince až na 14 raziacich strojoch. Razba nebola pravidelná kvôli nedostatku vody v miestnych valcovniach a hámroch, požiaru v komorskom dvore v roku 1800 a zaiste aj kvôli nepokojným vojnovým časom. Zamestnaných tu bolo

¹⁵ Ako vedúca osobnosť sa pri týchto prácach preslávil najmä banský inžinier Andrej Probstner st., rodák z Levoče (projektovateľ a viedol napríklad aj stavbu dedičnej štôlne Svätý Ladislav v Slovincách v rokoch 1784 – 1815). Hlavne za zásluhy v baníctve bol neskôr povýšený do šľachtického stavu.

okolo 500 ľudí, ktorí ročne vyrobili priemerne asi 0,5 milióna mincí. Ročné príjmy z razby pre erár predstavovali okolo 5 miliónov zlatých. Vyrábali sa tu mincové platničky aj pre iné mincovne v Európe (napríklad parížsku). Išlo o podnik vysoko rentabilný s dobrou organizáciou práce. Práce v mincovni boli zastavené koncom roka 1817. Súviseli s úpadkom baníctva a hutníctva v smolníckej oblasti, ku ktorej významnou mierou prispela aj obrovská povodeň v roku 1813. Počas nej sa pretrhla hrádza Uhornianskeho jazera a tá zatopila mnohé bane. Mincovňu definitívne zrušili až v roku 1828. Časť jej strojového zariadenia bola v roku 1848 využitá v prakovskej železiarni na výrobu kanónov pre potreby maďarskej revolučnej armády.

Veľké zmeny od konca 18. storočia sa diali aj v oblasti železoruďného baníctva, hutníctva a železiarstva. V technologickej oblasti sa prechádzalo od priamej výroby kujného železa pomocou slovenských pecí (dúchačiek) k nepriamej výrobe – zhutňovaním rudy vo vysokých peciach. Popri pohronskom železiarskom komplexe druhým najvýznamnejším regiónom železiarskej výroby sa stala spišsko-gemerská oblasť. Na Spiši sa rozvíjala železiarska výroba hlavne v oblasti Sloviniek, Krompách, Žakaroviec a Gelnice. Podľa súpisu z roku 1776 sa 3 železiarne nachádzali v Gelnici, 3 v Krompachoch (Juraj Gundelfinger a Imrich Čáki), po 1 železiarni mali Čákiovci v Prakovciach, Folkmári a Kluknave a Žigmund Gundelfinger v Slovinkách. Horvátovci z Plavča boli vlastníkami železiarne v Javorine, ktorej súčasťou bolo časom až 8 hámrov. Železiarske hámre vlastnili v okolí Spišskej Novej Vsi okrem samotného mesta aj známe podnikateľské rodiny Mariášiovci, Sentmiklóšiovci (Szentmiklóssy) a Palcmanovci (Paltzmann). Erárne železiarne pracovali v Štóse a Jakubanoch (v dvadsiatych rokoch 19. storočia ju kúpili Probstnerovci). Železo sa vyvážalo zo Spiša aj na zahraničné trhy.

Začiatkom 19. storočia dal postaviť Štefan Čáki železiareň pri Smižanoch. Tvorili ju vysoká pec, dve skujňovacie vyhne a vykúvací hámor. Vyrábala kujné, surové a liatinové železo. V roku 1835 ju Čákiovci prenajali podnikateľom Danielovi Prihradnému a Ludovítovi Trangousovi (mal prenajatú aj Palcmanovú mašu). Tí v nej dosiahli o krátky čas podstatné zvýšenie výroby a koncom štyridsiatych rokov 19. storočia vyrábala ročne okolo 20 000 centov surového železa a liatiny. V prenájme mali aj ďalšiu železiareň v Hrabušiciach (Stratená), ktorú neskôr Čákiovci predali Koburgovcom (Coburg).

V roku 1776 úrady na Spiši evidovali celkom 22 dúchačiek, v roku 1805 pribudla ďalšia dúchačka

Obr. 46. V poslednej štvrtine 18. a začiatkom 19. storočia existovala v Smolníku významná mincovňa.

Obr. 47. Poltura Márie Terézie z roku 1763 razená v Smolníku.

Obr. 48. Štvrt'grajciar Jozefa II. z roku 1781 razené v Smolníku.

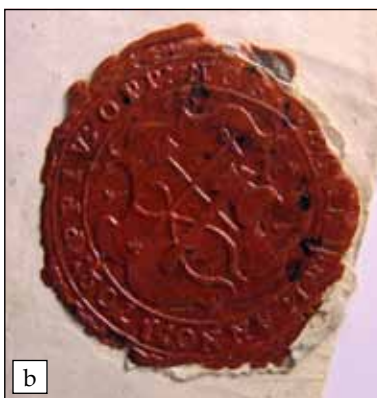
Obr. 49. Medené 2-soldi razené v Smolníku pre Goricu a Gladišku (talianske džžavy) za čias Františka I.

Obr. 50. Šest'grajciar rímskeho cisára Františka I. z roku 1800.

Obr. 51. Ukážka tlače Uhorského banského práva z 18. storočia.

Obr. 52. Pečate niektorých sídel, v ktorých na Spiši v priebehu 18. a 19. storočia pôsobili významnejšie banské a kovospracujúce podniky: a) Štós, b) Nálepkovo, c) Krompachy.

a 4 vysoké pece. O 10 rokov neskôr tu fungovalo 22 dúchačiek a 5 vysokých pecí. Väčšie počty hút sa nachádzali v tom čase iba na Gemeri. V polovici štyridsiatych rokov 19. storočia na Spiši vzrástla výroba železa oproti tridsiatym rokom asi o 40 %. Ročne sa tu vtedy vyrobilo približne 120 000 centov železa (surového a kujného), ale aj železiarskych výrobkov. Najviac železa (cca po 20 000 centov) produkovala železiareň Čákiovcov v Smižanoch a koburgovská železiareň v Stratenej. V zmodernizovanej železiarni Čákiovcov

v Prakovciach, v ktorej sa vyrábalo 18 000 centov železa a v palcmanovskej v Spišskej Novej Vsi 16 000 centov. Menšie množstvá železa (spolu 8 000 centov) vyrábali dve súkromné železiarne v Gelnici (Jacobs, Patz-Menesdorfer) a 6 000 centov produkovala horvátovská železiareň v Javorine.

Rok 1841 je pre spišské železiarstvo významný tým, že tu vznikla prvá akciová spoločnosť s názvom Krompašské železiarske ťažiarstvo, neskôr Krompaško-hornádske železiarske ťažiarstvo. Vzniklo zo starej železiarne (vysoká pec, skujňovacia vyhňa a hámor) Gundelfingerovcov, ktorú roku 1838 kúpil levočský mešťan Ján Samuel Schmidt. Ten zaangažoval do podnikateľskej spoločnosti viacerých významných odborníkov – L. Trangousa, D. Prihradného, J. Müllera a členov meštianskej rodiny Juhos. O krátky čas železiareň rozšírili a zmodernizovali. Táto krompašská železiareň (takzvaná Stará maša) sa stala významným producentom železných výrobkov (stroje, súčiastky, denné predmety) v rámci celého Uhorska.

V roku 1847 ešte v Nálepkove pribudla jedna vysoká pec. Postavili ju Michal Czölder a František Langer na mieste bývalých dvoch slovenských pecí.

Možno konštatovať, že spišské železiarstvo sa popri gemerskom azda najvýraznejšie podieľalo na rozvoji uhorského železiarstva, ktoré ešte v manufaktúrnem období štyridsiatych rokov

19. storočia dosiahlo svoj vrchol. Stalo sa tak aj napriek tomu, že erár sa pokúšal od jozefínskych čias vstúpiť do konkurencie so súkromnými podnikateľmi aj pri výrobe a obchode so železom. Na Spiši a Gemeri sa mu to nepodarilo. V roku 1815 panovník presadil zákon, ktorý nariaďoval odovzdávanie urbury aj od železnej rudy (1/10) a od železa (1/20).

Z ďalších rúd, ktoré sa ťažili na Spiši, ale iba v menšom množstve, je potrebné spomenúť aspoň antimon, ortuť a kobalt. Síra sa získavala

najmä v Smolníku ako vedľajší produkt pri pražení medenej rudy.

V jozefínskom období došlo k zmene aj v systéme banskej súdnej správy. Veľký počet lokálnych banských súdov prekážal centralizovanému riadeniu baníctva. V roku 1788 ich panovník zrušil a zriadil v Uhorsku dištriktuálne banské sudy. V územnej pôsobnosti Vrchného banského inšpektorátu v Smolníku sa to týkalo banských súdov v Smolníku, Spišskej Novej Vsi, Švedlári, Nálepko, Gelnici, Mníšku nad Hnilcom, Žakarovciach, Starej Lubovni, Rožňave, Jasove a Vyšnom Medzeve a Nižnom Medzeve. Zriadil len dištriktuálny banský súd v Smolníku a podriadil mu substitučné sudy v Gelnici, Spišskej Novej Vsi, Rožňave a Solivare. Boli tak položené základy modernejšej banskej správy.

Remeselná výroba a obchod

V 18. storočí remeselná výroba v Uhorsku, a aj na Spiši kulminovala. Dosiahla najširšiu škálu remesiel a aj najvyššie počty remeselníkov, hoci v sedemdesiatych a začiatkom osemdesiatych rokov prekonávala stagnáciu až krízu. Obrat k lepšiemu nastal síce ešte za vlády Jozefa II., ale nemal dlhé trvanie. Remeslo smerovalo v 19. storočí k úpadku ako súčasť feudálneho spoločenského systému, ktorý sa dostával do krízy. Nepomohlo ani vydanie generálnych cechových artikulo v roku 1813, ktoré určovali práva i povinnosti remeselníkov a cechov.

Na Spiši bol vývoj špecifický tým, že po návrate z poľského zálohu, veľká časť remeselníkov stratila svoje trhy v Poľsku. Mária Terézia vyše 20 cechom novozriadenej Provincie 16 spišských miest potvrdila v roku 1778 cechové privilégia a neskôr (1828) František I. potvrdil cechové artikuly 26 medzimestským cechom v provincii. Ak k týmto cechom pripočítame cechy v slobodných kráľovských mestách Levoči a Kežmarku a v banských mestečkách na Spiši, vychádza, že sa tu na relatívne malom priestore koncentrovalo veľa remeselníkov. Dochádzalo tým k vzájomnej konkurencii a k nedostatku pracovných príležitostí. Remeselníci to kompenzovali i tým, že sa realizovali čiastočne aj v poľnohospodárskej výrobe.

Levoča od konca 18. storočia strácala vedúce postavenie v remeselnej výrobe. Konkurovali jej hlavne Kežmarok a Spišská Nová Ves, ktorá sa stala hlavným mestom Provincie 16 spišských miest. Kým v Kežmarku to bolo hlavne zásluhou farbiarstva, ihlárstva, klobučníctva a súkenníctva, v Spišskej Novej Vsi sa od konca 18. storočia rozvíjali hlavne kožiarske remeslá, najmä garbiari,

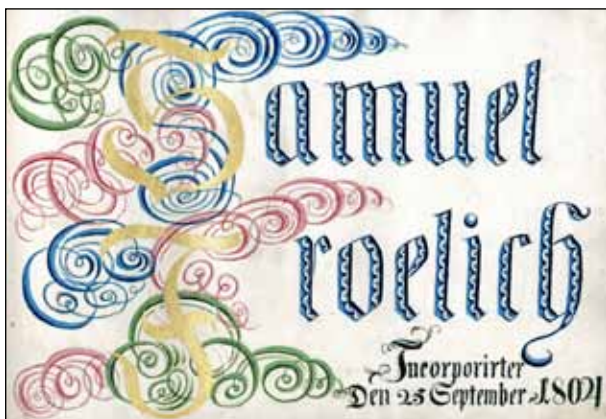
Obr. 53. Výučný list levočského cechu tesárov z roku 1831.

Obr. 54. Pečať tesárskeho majstra z Levoče z 19. storočia.

Obr. 55. Počiatok cechových artikulo levočských farbiarovo z roku 1785.

Obr. 56. Záznam o prijatí do cechu farbiarov v Spišských Vlachoch.

Obr. 57. Titulný list z protokolu tkáčskeho cechu v Levoči.

Obr. 58. Výučný list cechovej školy v Levoči.

čičmári, kožušníci, ševci a sedlári. V roku 1773 tu pracovalo 314 remeselníkov. V roku 1777 v Levoči evidovali 341 a o 5 rokov neskôr 414 remeselníckych majstrov. V Kežmarku v tom istom čase živnosť vykonávalo 412, respektíve 449 remeselníkov. Na prelome 18. – 19. storočia k uvedeným 4 mestám pribudla Gelnica. Počty remeselníckych dielní sa v nich pohybovali medzi 230 – 350. V Smolníku, Spišskej Belej, Spišských Vlachoch a Spišskom Podhradí ich bolo okolo 100.

Daňový súpis z roku 1828 registroval nasledovný počet remeselníckych majstrov na Spiši v 67 odvetviach: Kežmarok 325, Levoča 298, Provincia 16 spišských miest spolu 897, poddanské mestečká 544 a dediny vyše 300 majstrov. Hoci v prevažnej časti spišských miest a mestečiek remeselná výroba kvôli odbytovej kríze oproti 18. storočiu stagnovala alebo poklesla (najmä v mestečkách provincie), výnimkou je Gelnica, kde v roku 1828 sa počet remeselníkov zvýšil temer dvojnásobne, pričom najviac boli zastúpené kovospracujúce remeslá – kováči (102) a zámočníci (122). Súviselo to s rozvojom baníctva, hutníctva a železiarstva.

V oboch slobodných kráľovských mestách sa väčšina remeselníkov sústreďovalo do textilných a kožiarskych odvetví. V Kežmarku bolo v tom čase najviac čičmárov (45 majstrov), ale najprosperujúcejšími remeslami boli farbiari a súkenníci. V dvadsiatych – tridsiatych rokoch 19. storočia tu pôsobilo 15 – 30 farbiarskych dielní. Významne sa podieľali na organizovaní rozptýlenej plátenníckej manufaktúry v povodí rieky Poprad. V Levoči pracovalo najviac majstrov v textilných remeslách (88), kožiarskych (83) a potravinárskych (42).

V období od konca 18. do polovice 19. storočia na východnom Slovensku, hlavne na Spiši, došlo k veľkému rozvoju plátenníctva, ktoré bolo organizované systémom manufaktúry a nadväzovalo na domácku výrobu plátna. Na prelome 18. – 19. storočia z celkového množstva asi 16 miliónov lakťov (lakeť = 0,779 m) plátna vyrobených v Uhorsku pripadlo len na Spiš 6 miliónov lakťov. Potom v tridsiatych rokoch 19. storočia sa z 325 spišských dedín temer v 50 z nich plátenníctvo stalo hlavným zamestnaním jej obyvateľov. Podľa súčasníkov, najlepšie a najjemnejšie plátno sa v štyridsiatych rokoch 19. storočia okrem Oravy a Šariša vyrábalo práve na Spiši.

Rozvoj plátenníctva tu mal dobré predpoklady v surovinovej základni. Kvalitný ľan sa pestoval pod Tatrami, ale aj v okolí Spišského Podhradia. Spotrebovával sa nielen na domacom trhu, ale napríklad v štyridsiatych rokoch 19. storočia sa vyvážal do Haliče a Sedmohradska. Existovala

tu dobre rozvinutá domácka výroba plátna po dedinách, ale aj tkáči združení v cechoch najmä v mestách Levoča, Kežmarok, Lubica, Poprad, Veľká, Spišská Sobota, Matejovce, Ruskinovce, Podolíneec a Stará Ľubovňa. Farbenie plátna a potláčanie (modrotlač) zabezpečovali farbiari z miest taktiež združení v cechoch. K najväčším plátenníckym strediskám v povodí Popradu patrili Spišská Belá, Spišská Stará Ves, Lechnica, Bati-zovce, Gerlachov, Bušovce, Kolačkov, Lomnička, Holumnica, Podhorany, Veľký Slavkov, Vyšné Ružbachy a iné.

Odbyt spišského plátna od jeho výrobcov zabezpečovali vo veľkej miere cudzí obchodníci a priekupníci, ktorí ho potom so ziskom predávali na trhoch v Pešti, Debrecíne a Miškovci. Zo spišských pomerov vyšli obchodníci s plátnom predovšetkým z majiteľov bielidiel a farbiarní v Kežmarku (Lindnerovci, Posevitzovci, Försterovci, Festovci, Guldenovci, Stenczelovci a i.). Počet farbiarskych dielní tu mal od konca 18. storočia do tridsiatych rokov 19. storočia stúpajúcu tendenciu. Ich počet vzrástol z 12 na 30 dielní.

Výroba plátna bola podporovaná zo strany štátu i stolíc. Do Spišskej, Šarišskej a Abovskej stolice boli už v roku 1787 pozvaní 5 odborníci z Čiech (2 tkáči a 3 pradiari), ktorí mali zaučiť miestnych obyvateľov vyrábať kvalitnejšie a jemnejšie plátno. Na Spiši školiaci kurz organizoval tkáč Václav

Obr. 59. Ukážka kováčskeho umenia z Gelnice – ruža ukovaná zo železných kovových plátok.

Obr. 60. Kovozlievárenské remeslo zo Spiša reprezentuje aj umelecky spracovaná piecka zo sklonku 18. storočia. Celok a detail.

Obr. 61. Medzi popredné železiarske a kovospracujúce podniky na Spiši patrili železiarne v Prakovciach a Gelnici: a) pečať Prakoviec, b) pečať Gelnice.

Obr. 62. Dobová rytina znázorňujúca prácu obuvníkov.

Obr. 63. Počiatok cechových artikuloz pre levočských obuvníkov z roku 1785.

Weps s pomocníkom – pradiarom Jozefom Ulrichom, ktorí sa usadili v Levoči. Títo v rokoch 1787 – 1795 vyškolili na Spiši temer 700 žien. Kurz bol postavený na inštruktážach i praktickom pradení a tkaní jemného plátna.

V čase konania týchto kurzov v Levoči už existovala manufaktúra na tkanie umeleckých tkanín. Založil ju levočský mešťan Andrej Číž, pôvodne člen tkáčskeho cechu. V roku 1781 získal k tomu privilégium od panovníka. O 5 rokov neskôr

v jeho manufaktúre pracovalo už 17 tkáčich stavov. Vyrábali sa tu rôzne umelecky vzorované tkaniny. Oblúbené boli najmä luxusné damaskové súpravy. Napriek finančným ťažkostiam a problémom, ktoré Čížovi spôsobil konkurenčný dôvod miestny tkáčsky cech, manufaktúra fungovala až do jeho smrti v roku 1802. Číž sa takto významnou mierou zaslúžil o rozvoj tkáčskeho remesla na Spiši a možno ho považovať za priekopníka kapitalizmu v tomto remeselnom odvetví. Manufaktúra na súkno vznikla v roku 1815 aj v Kežmarku, ale čoskoro zanikla.

Spišské plátenníctvo sa v štyridsiatych rokoch 19. storočia dostalo do krízy. Spôsobila to najmä konkurencia lacnejších bavlnených látok. Pokleslo pestovanie ľanu a namiesto toho sa zvýšil záujem o pestovanie zemiakov, ktorých cena narastala aj kvôli rozbiehajúcemu sa liehovarníckemu priemyslu. V tom čase sa v Kežmarku objavil projekt na vybudovanie strojovej pradiarne formou akciovej spoločnosti. Hoci ho mesto podporovalo (prisľúbilo poskytnúť pozemok, oslobodiť zamestnancov pradiarne na 10 rokov od daní, zrušiť trhové poplatky na ľan) projekt sa pre nedostatok kapitálu nakoniec nerealizoval.

Z ďalších manufaktúr, ktoré vznikli na Spiši v priebehu prvej polovice 19. storočia je potrebné spomenúť podniky na výrobu kameninového riadu v Spišskej Novej Vsi (1813) a v Kežmarku (1815). Kým kežmarský podnik nemal dlhú existenciu, novoveský pretrval až do roku 1869. Vznikol ako akciová spoločnosť miestnej šľachty a mešťanov v blízkosti štôlne Ján. Svojimi kameninovými výrobkami zásoboval Spiš, ďalšie regióny Uhorska, ba aj zahraničie. Na vypaľovanie keramiky slúžili v dielni 3 veľké pece. V dvadsiatych rokoch manufaktúra mala 23 zamestnancov. Od roku 1823 patrila Ľudovítovi Steinhausovi.

V roku 1827 v Spišskej Novej Vsi bola ešte založená manufaktúra na spracovanie antimónu, neskôr olejkáreň a tkáčovňa. V roku 1845 zriadil August Scholtz v Matejovciach dielňu na výrobu konských česadiel, neskôr aj rôznych výrobkov z plechu, z ktorej v priebehu druhej polovice 19. storočia vznikla prosperujúca fabrika.

Bohaté tradície na Spiši malo aj papiernické remeslo. Od 16. do polovice 19. storočia tu v rôznych obdobiach fungovalo až 16 papierní, keďže čulý obchodný ruch a relatívny dostatok vody im vytvárali dobré podmienky na prevádzku. Niektoré sa udržali pri živote iba krátko, iné zas pretrvali viacero storočí. Koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia svoju činnosť vyvíjali papierne v Spišskej Teplici, Poprade, Veľkej, Nižných Ružbachoch, vo Vyšných Ružbachoch, v Spišskej

Obr. 64. K jedným z najatraktívnejších dobových remesiel patrilo kuchárstvo.

Obr. 65. Výsledky kuchárskeho umenia sa prezentovali a konzumovali najmä na honosných hostinách.

Obr. 66. Kuchársky diplom pre pre Juraja Herku zo Strážok z roku 1787.

Novej Vsi, Spišských Vlachoch, Gelnici, vo Švedlári, v Starej Lubovni, Bušovciach, Matejovciach a Nálepkove. K najvýznamnejším patrili papierne v Spišskej Teplici, Poprade, Nižných Ružbachoch a Spišskej Novej Vsi.

Koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia bolo evidentné prelínanie sa obchodných záujmov početných spišských miest a mestečiek, sústredných na relatívne malom priestore. Na jednej strane dochádzalo k obrane starých obchodných

výsad zo strany Levoče a Kežmarku, na strane druhej ambiciózne mestá provincie ťažili zo starých privilégii, ba niektoré sa posilňovali v trhovej sfére získaním ďalších privilégii. Od uhorských panovníkov nové trhové výsady po návrate zo zálohu získali: Spišské Vlchy (1777), Poprad (1798), Veľká (1810) a Matejovce (1810). V počte jarmokov niektoré mestá provincie dokonca predstihli už Levoču a Kežmarok, ktoré mali právo na 4 jarmoky ročne. Podolíneec mohol

Obr. 67. Dobová rytina, ktorá zachytáva výrobu plátna.

Obr. 68. Hranovnica – modrotlačiarenska dielňa – otvor v podlahe-kipa.

cez rok konať 8 jarmokov, Spišská Belá 7, Stará Lubovňa a Hniezdne po 6 jarmokov. Isté trhové výsady uplatňovali aj ďalšie mestá a mestečká. V banskej oblasti to boli najmä Gelnica, Smolník, Švedlár, Krompachy a pri poľských hraniciach Spišská Stará Ves. Mestá sa udeľovaniu nových trhových privilégií najmä susedom v bezprostrednej blízkosti z konkurenčných dôvodov bránili. Takto napríklad mala Spišská Nová Ves výhrady voči udeleniu trhových výsad Smižanom koncom 18. storočia alebo voči Huncovciam v roku 1828 Kežmarok.

Podobne ako v remeselnej výrobe, aj v obchode Levoča strácala na Spiši od 18. storočia hegemóniu. Kým koncom 17. storočia sa v Levoči obchodom živilo ešte 26 rodín, v roku 1778 už iba 13 a v roku 1810 Levoča vykazuje len 16 obchodníkov (napríklad Prešov 41, Košice 26, Kežmarok 22). Kontakty v diaľkovom obchode sa ešte udržiavali hlavne s Poľskom, Nemeckom, Rakúskom, Čechmi a Sliezsokom. Starým levočským

Obr. 69. Vzorkovnice modrotlače zo Spiša.

Obr. 70. Klasický príklad modrotlače.

obchodníckym rodinám napríklad Bartschovcom, Dapsyovcom, Justovcom a Rombauerovcom konkurovali okrem balkánskych a židovských obchodníkov najmä obchodníci z Provincie 16 spišských miest.

Hoci prevažná časť produktov remeselnej výroby ostávala na domácom trhu, obchodníci hlavne z väčších miest, ako boli Levoča, Kežmarok a Spišská Nová Ves, vyvážali remeselné i priemyselné výrobky aj mimo Uhorska (Sedmohradsko, Sliezsok, Rakúsko, Halič a pod.). V dovoze prevládali poľnohospodárske produkty a potom luxusnejší tovar určený pre šľachtické a meštianske vrstvy. K rozsiahlejším veľkoobchodným transakciám obyčajne ale spišským obchodníkom chýbal väčší kapitál. K ich finančnej podpore (ako i podnikateľov v priemysle a stavebníctve) malo prispieť aj založenie prvých peňažných ústavov na Spiši – Sporiteľne 16 spišských miest v Spišskej Novej Vsi a Spišskej sporiteľne v Levoči v polovici štyridsiatych rokov 19. storočia.

Demografický vývoj na Spiši

Prerušený pozitívny populačný vývoj

Z hľadiska vojensko-politického relatívne pokojná prevažná časť 18. storočia, osvietenské reformy, technický pokrok v rôznych oblastiach spoločenského života, dávali predpoklady k pozitívnemu demografickému rastu obyvateľstva aj na Spiši. Rozkvet spišského baníctva a hutníctva sa prejavil aj na raste počtu obyvateľstva banských miest. Predovšetkým Smolník sa rozvíjal. V roku 1787 tu v 915 domoch žilo až 6 050 obyvateľov. Vtedy bol najľudnatejším mestom Spiša. Vyše 5 000 obyvateľov mali v tom čase ešte Spišská Nová Ves (5 217) a Gelnica (5 024). Štatici z 20. storočia odhadli počet obyvateľov na Spiši pri jozefínskom sčítaní v rokoch 1785 – 1788 na 142 135. Žili v 27 mestách, 181 dedinách a 16 prúdeňoch – majeroch (podľa Dányiho a Z. Dávída), respektíve na 151 647 ľudí (podľa Thirringa).

V rámci štátom riadeného a dotovaného osídľovania Uhorska nemeckými osadníkmi aj na severnom Spiši došlo v polovici osemdesiatych rokov 18. storočia k istému prílevu nemeckého obyvateľstva v rámci takzvanej švábskej kolonizácie. Štát im pritom vytvoril v roku 1782 prisťahovaleckým patentom Jozefa II. výhodné podmienky.¹⁶ Nemeckých osadníkov povolal na Lechnické panstvo, ktoré po zrušení rehole kamaldulov v Červenom kláštore prevzal erár a tiež na komorské panstvo Ľubovňa a Podolínec, vrátené v roku 1772 Uhorsku z poľského zálohu. Takto v rokoch 1786 – 1787 sa na Lechnické panstvo, do obcí Podlechnica, Majere a Lysá nad Dunajcom, prisťahovalo 36 rodín so 109 členmi, väčšinou zo Švábska, Hesenska, Nassau a Pruska. Časť sa nasťahovala do opustených sedliackych usadlostí a časti prisťahovalcov dal erár postaviť domy. Nespokojnosť s drsným podnebí, nepriateľským prijatím zo strany domácich obyvateľov a odlišnosť ich evanjelickej konfesie v katolíckom prostredí spôsobili, že časť týchto osadníkov migrovala ďalej. Napríklad už roku 1778 sa viacero rodín presťahovalo do Podolínca

a roku 1822 do Lackovej. Časť zotrvala v nových sídlach. Premietlo sa to aj do pomenovania lokalít Nižné Šváby (časť obce Červený Kláštor) a Vyšné Šváby (názov obce Majere pred rokom 1948).

Pri Starej Ľubovni dokonca boli za účelom získania nových osadníkov založené v roku 1787 dve nové dediny s názvom Františkova Ves (Franzdorf) a Jozefova Ves (Josephsdorf), ktoré dostali zaiste mená po cisároch Františkovi Lotrinskom a Jozefovi II. V každej bolo postavených 20 domov. V roku 1789 tu žilo okolo 200 obyvateľov. Murárski majstri z Podolínca a Ľubovne na náklady komorského panstva postavili pre nových osadníkov 85 domov. Ďalšie rodiny (asi 45) sa totiž usadili v Novej Ľubovni, Lackovej, Podolínca a vo Vyšných Ružbachoch. Noví osadníci boli rímskokatolíckeho vierovyznania a na severný Spiš neprišli priamo zo svojej vlasti, ale už z Lysej nad Dunajcom, od Košíc z panstiev Nižná a Vyšná Myšľa, Blažice a Olšovany. Osady ale mali existenčné problémy a ešte v prvej štvrtine 19. storočia zanikli. Správa komorského panstva ich zamýšľala presídliť k Užhorodu, nakoniec v roku 1817 sa ich obyvatelia presťahovali do Podolínca, Novej Ľubovne a Vyšných Ružbách. Aj v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 19. storočia časť švábskych osadníkov migrovala ďalej a do ich domov sa nasťahovali obyvatelia napríklad z Podsadku, Chmeľnice a iných severospišských obcí. Hoci švábska kolonizácia na severnom Spiši nezohrala významnejšiu úlohu, do istej miery posilnila nemecké etnikum v tejto oblasti.

Už koncom 18. storočia a začiatkom 19. storočia bol priaznivý demografický vývoj v Uhorsku i na Spiši prerušený napoleonskými vojnami. V roku 1804 počet obyvateľov na Spiši poklesol na 115 538, čo predstavuje oproti roku 1787 zníženie o vyše 25 000 duší. V tridsiatych rokoch 19. storočia nepriaznivý trend pokračoval choleroými epidémiami a v štyridsiatych rokoch i hladomorm. Istý odliv obyvateľstva súvisel aj so sťahovaním sa do južných stolíc Uhorska a Bukoviny.

¹⁶ Podľa patentu nemecké roľnícke rodiny mali dostať od štátu dom so záhradou, pole a lúku, dva kone alebo voly, kravu, náradie (sekeru, motyku, lopatu), pluh (pre každé 3 domy). Remeselníkom štát prispel 50 rýnskymi zlatými, aby si mohli vybaviť dielňu. Osadníci ďalej nemuseli platiť daň 10 rokov, najstarší syn z každej rodiny bol oslobodený od vojenskej služby, ich transport z Viedne na miesto usadenie bol zdarma, atď.

Na druhej strane je evidentný prílev židovského obyvateľstva hlavne z Haliče, hoci nie v takej veľkej miere ako napríklad na Liptove či v Šariši.

Spišská stolica v období od jozefínskeho sčítania ľudu do polovice 19. storočia v demografickom vývoji zaznamenáva spolu s Oravou, Hontom a Turcom evidentnú stagnáciu. Rast počtu obyvateľstva na Spiši predstavoval len necelých 12%. V roku 1847 v Spišskej stolici žilo 191 523 obyvateľov, z toho 3 825 (1,9%) malo šľachtický pôvod, 7 580 (3,9%) sa zaoberalo remeslom a 853 (0,4%) obchodom. V počte obyvateľstva ju zo slovenských stolíc prevyšovali len Nitra (364 351), Zemplín (297 039), Bratislava (295 047) a Šariš (197 878). Je potrebné tu pripomenúť, že remeselníci a obchodníci na Spiši k celkovému počtu obyvateľstva stolice dosahovali najvyššie percento zastúpenia. Svedčí to o istej koncentrácii značného počtu remeselníkov a obchodníkov na tomto území vyznačujúcom sa relatívne veľkým počtom miest a mestečiek.

Pre slobodné kráľovské mestá Levoču a Kežmarok bola v tom období badateľná kolísavosť vývoja počtu obyvateľstva:¹⁷

rok	1786	1786	1805	1847	1849
Levoča	4 543	4 971	4 301	5 611	5 412
Kežmarok	3 900	4 170	3 518	4 391	–

Levoča, ktorá bola v prvej polovici 18. storočia ešte najľudnatejším mestom medzi slobodnými kráľovskými mestami na východnom Slovensku, do konca štyridsiatych rokov 19. storočia prepustila prvenstvo v počte obyvateľov Košiciam (13 672) i Prešovu (9 947). V populačnom vývoji na Spiši ju koncom 18. storočia predstihli banské mestá, ale tie s výnimkou Spišskej Novej Vsi (v roku 1830 mala 6 117 a v roku 1849 ešte 5 571 obyvateľov) po úpadku baníctva rýchlo klesali v počte obyvateľstva. Napríklad v Smolníku okolo roku 1830 žilo približne už len 4 000 obyvateľov. Veľká časť banského a hutníckeho robotníctva sa z mesta odsťahovala.

Vážny vplyv na demografický vývoj Spiša mala nepochybne cholera epidémia v roku 1831. Zavlečená bola do východoslovenských stolíc cez Halič z Ruska. Jej prvý prípad na Spiši zaznamenali v Kamienke 25. júla 1831. Nepomohli sanitné kordóny vojska postavené na hraniciach jednotlivých stolíc, obmedzovanie pohybu obyvateľstva, horúčkovité proticholera opatrenia úradov a ani inštrukcie pre ľud, ako sa má proti epidémii chrániť. Od júla do októbra na Spiši

ochorelo vyše 12 000 osôb. Na následky cholery zomrelo 5 400 ľudí. Postihnuté boli tak mestá, ako aj obce. V samotnej Levoči vtedy zomrelo 604 obyvateľov. V Spišskej Novej Vsi a Spišskom Podhradí v čase epidémie prišlo o život vyše 300 ľudí. Zdecimované ostali aj obce, najmä na strednom Spiši, o čom svedčí tabuľka z niektorých vybraných obcí:

obec	ochorelo	zomrelo
Markušovce	400	195
Smižany	322	154
Nálepkovo	378	126
Spišský Hrhov	327	85
Domaňovce	204	67
Torysky	193	73

Je len prirodzené, že sedliacke vzbury v čase cholery boli najintenzívnejšie práve v obciach, ktoré cholera trpeli najviac.

Ďalšia cholera epidémia sa objavila už o 5 rokov. Nebola až taká intenzívna ako predošlá. Začala 1. augusta 1836 v Jarabine a skončila v Durštíne 7. marca 1837. Na Spiši vtedy na ňu ochorelo 10 174 ľudí, z nich sa 8 737 uzdravilo a 1 437 zomrelo. Postihla tentoraz predovšetkým obce na severe Spiša. V Lubovnianskom a Dunajeckom okrese (dištrikte) sa nakazilo 9 931 obyvateľov. Zomrelo 1 368. V ostatných dištriktach boli straty oveľa menšie. V Levočskom napríklad cholera zaevidovali koncom jesene 1 836 len v Dravciach. Ochorelo 40 obyvateľov. 18 zákernej chorobe aj podľahlo.

Zvýšený úbytok obyvateľstva na Spiši bol zaznamenaný aj koncom štyridsiatych rokov 19. storočia v súvislosti s neúrodnými rokmi 1846 – 1847 a následným hladomorom. Podvýživou trpeli hlavne chudobnejšie vrstvy obyvateľstva. Mnohí z nich zaiste podľahli chorobám, ďalší emigrovali a pokúsili sa prežiť v úrodnejších krajoch.

K etnickému zloženiu obyvateľstva

Na multietnickom Spiši, kde žili vedľa seba predovšetkým Slováci, Nemci, Rusíni, Gorali, Maďari, Židia, Poliaci a Rómovia, národnostný vývoj od poslednej štvrtiny 18. storočia do polovice 19. storočia zaznamenal určité zmeny. Týkali sa prakticky každého tu žijúceho národa. Súviseli najmä s migráciou obyvateľstva z existenčných dôvodov, so zvýšenou úmrtnosťou spôsobenou epidémiami, ako i s prirodzeným asimilačným vývojom v prostredí, v ktorom oddávna prevažovali

¹⁷ Pri počtoch z roku 1805 nie je uvedené šľachtické obyvateľstvo. K roku 1786 je v prípade Kežmarku odhad J. M. Korabinského iba na 3500 obyvateľov.

Slováci.¹⁸ Hoci k tomuto obdobiu ešte neexistujú relevantné pramene dokazujúce spoľahlivo etnickú príslušnosť (v tom čase sa nechápala tak jednoznačne ako dnes), doterajšie výskumy, vychádzajúce väčšinou z používania materinskej, respektíve hovorovej reči, naznačujú určité trendy vývoja. Pozitívny kvantitatívny rast populácie bol zaznamenaný najmä v prospech Slovákov. Slovačizačný proces postupne prebiehal tak v mestách, ako i na dedinách, hoci je pravdou, že v mestách sa Slováci ťažšie presadzovali kvôli nedostatku kapitálu i národnostným obmedzeniam v cechoch.

Vážnejší pokles bol zaznamenaný predovšetkým u nemeckého etnika, ktoré bolo po slovenskom najpočetnejšie. Koncentrovalo sa v spišských mestách a mestečkách a výraznejšie v obciach pod Tatrami, v blízkosti rieky Poprad. Napríklad v roku 1787 si na Spiši asi z 200 existujúcich lokalít iba 48 miest a obcí (nie sú tu započítané Levoča a Kežmarok) vyžadovalo zaslať obežníky v nemčine, pričom asi polovica z nich sa nachádzala v Podtatranskom okrese. Podľa kanonických vizitácií z rokov 1801 a 1832 sa medzi obce, kde sa hovorilo nemecky, počítali najmä Chmeľnica, Lysá nad Dunajcom, Majere, Mlynica, Nová Lesná, Stará Lesná, Tvarožná, Veľká Lomnica, Veľký Slavkov, Vrbov a Žakovce. Ak k nim pripočítame 6 tradične „nemeckých“ banických lokalít (Gelnica, Smolník, Mníšek nad Hnilcom, Švedlár, Štós a Nálepko), zistíme, že aj tak sa enkláva s nemecky hovoriacim obyvateľstvom na Spiši zúžila. Možno to pripísať asimilačnému procesu v slovenskom prostredí, nižšej pôrodnosti v ich rodinách, odchodu časti obyvateľstva do významnejších centier v krajine a od štyridsiatych rokov 19. storočia aj tendencii k vedomému pomadžarovaniu sa. Vo väčšine spišských obcí (vyše 100) sa vtedy využívala pri jazykovej komunikácii slovenčina.

Za bilingvistické (nemecko-slovenské) v prvej polovici 19. storočia možno označiť temer 40 miest, mestečiek a dedín.¹⁹ V 15 spišských obciach prevládal rusínsky jazyk.²⁰ Goralský dialekt prevládal alebo sa prelínal so slovenčinou a poľštinou vo vyše 40 lokalitách najmä na Zamagurí a v povodí rieky Poprad.²¹ S prítomnosťou určitých, pôvodom poľských rodín možno počítať najmä v Starej Lubovni a Podolínci, hoci poľský záloh už skončil a obyvateľstvo podliehalo prirodzenej asimilácii.

Podľa uhorského štatistika E. Fényesa v roku 1847 na Spiši žilo 191 523 obyvateľov. Z toho ako Slovákov bolo evidovaných 98 951 (51,7 %) osôb,²² Nemcov 63 833 (33,3 %), Rusínov 26 196 (13,7 %), Židov 2 043 (1 %) a Maďarov 500 (0,3 %). Pre porovnanie, v susednej Šarišskej stolici evidovali 197 878 obyvateľov, z toho 117 324 sa hlásilo k Slovákom, 66 191 bolo Rusínov, 10 182 Židov, 3 151 Nemcov a 1 000 Maďarov.

Vyšší počet Nemcov a nižší počet Rusínov a Maďarov na Spiši v porovnaní so Šarišom bol v podstate očakávaný, pretože vyplýval z historického vývoja oboch regiónov. Prekvapujúca je pomerne veľká disproporcija v počte židovského etnika, ktoré sa od konca 18. storočia dostávalo vo viacerých migračných vlnách prevažne z Haliče do východoslovenských stolíc. Na Spiš prichádzali najmä údolím Popradu na Zamagurie a do okolia Starej Lubovne. Potom postupne aj na stredný Spiš, kde sa usadzovali hlavne na panstvách Mariášiovcov a Čákiovcov. Prenajímali si od zemepánov ich regálne práva, najmä výčap liehovín. Zaoberali sa tiež obchodom. Mestá sa ich prílevu z konkurenčných dôvodov bránili. Prakticky až od štyridsiatych rokov 19. storočia im povoľovali usadiť sa v mestskom prostredí. Usadzovali sa v nich len veľmi pozvoľna. V roku 1845 na Spiši žili Židia v mestách a mestečkách

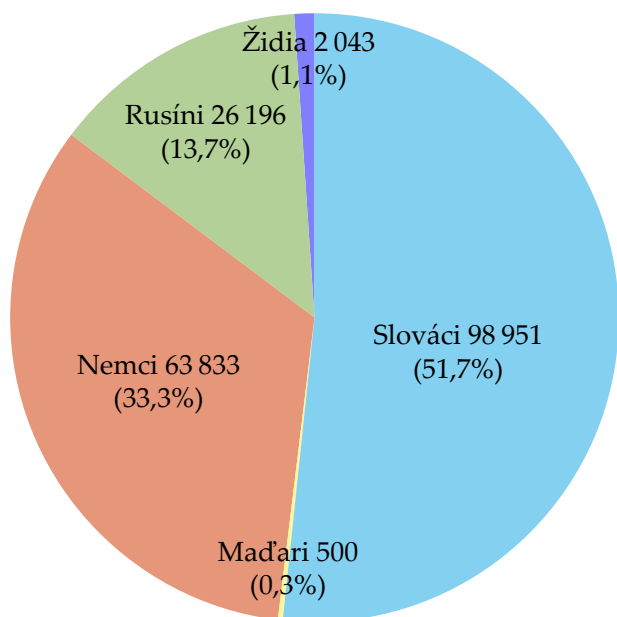
¹⁸ Napríklad podľa uhorského lexikónu lokalít z roku 1773 v 123 obciach zo 147 uvádzaných spišských obcí (chýbalo medzi nimi 11 obcí patriacich k zálohovaným domíniám Lubovňa a Podolínec, ako aj 14 obcí začlenených k Stolici 10 spišských kopijníkov) prevládala ako hovorový jazyk slovenčina. V 14 obciach prevládal rusínsky jazyk a v 10 obciach dominovala nemčina.

¹⁹ Mestá Levoča, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Spišské Vlchy, Spišské Podhradie, Krompachy, Ruskinovce, Poprad, Veľká, Spišská Sobota, Matejovce, Stráže pod Tatrami, Spišská Belá, Lubic, Podolínec, Hniezdne, Stará Lubovňa a obce Smolnícka Huta, Stará Voda, Margecany, Žakarovce, Jaklovce, Veľký Folkmár, Bušovce, Dvorce, Hnilčík, Hnilec, Holumnica, Hrabušice, Smižany, Hradisko, Huncovce, Lomnička, Majerka, Podhorany, Rakúsy, Stráne pod Tatrami, Toporec, Výborná.

²⁰ Helcmanovce, Kojšov, Olšavica, Nižné Repaše, Poráč, Nižné Slovinky, Torysky, Závadka, Stotince, Jakubany, Jarabina, Kamienka, Kremná, Litmanová, Osturňa a Vernár.

²¹ Mesto Spišská Stará Ves a obce Forbasy, Hágy, Haligovce, Malá Franková, Veľká Franková, Spišské Hanušovce, Matiašovce, Havka, Lechnica, Lendak, Lesnica, Malý Slavkov, Mníšek nad Popradom, Jurské, Slovenská Ves, Vojňany, Kolačkov, Nová Lubovňa, Lacková, Vyšné Ružbachy, Nižné Ružbachy, Reľov, Krížová Ves, Nedeca, Nižné Lapše, Vyšné Lapše, Lapšanka, Čierna Hora, Tribš, Jurgov, Fridman, Durštín, Krempachy, Nová Bela, Kacvín, Repiská, Pilhov, Veľký Lipník, Stráňany, Sulín, Zálesie, Ždiar a Jezersko.

²² Medzi nich boli zrejme zahrnutí aj spišskí Gorali, ktorých rovnako ako Poliakov v súpise samostatne neevidovali.

Obr. 71. Národnostná štruktúra obyvateľstva Spišskej stolice v roku 1847.

iba v Spišskej Starej Vsi (97), Spišskom Podhradí (28), Levoči (18), Kežmarku (12), Starej Lubovni (8), Ruskinovciach (6), Hniezdnom (3) a Lubicí (1). Zákaz usadzovania sa v banských mestách pre nich pretrvával. Azda to bola príčina ich relatívne nízkeho počtu aj v roku 1847 (tvorili iba 1 % z celkového počtu obyvateľov stolice).

Výnimkou potvrdzujúcou pravidlo boli Huncovce. Židia tu boli usadení už v prvej polovici 18. storočia. Našli tu priaznivé prostredie. V roku 1781 ich tu žilo vyše 380 a koncom dvadsiaty rokov 19. storočia vyše 800. Predstavovalo to asi 41 % obyvateľstva obce. V polovici štyridsiaty rokov 19. storočia sa ich počet v tejto obci pohyboval okolo 680 duší. Jednoznačne boli najväčšou židovskou komunitou na Spiši.

U rómskeho etnika, ktoré sa na Spiši usadzovalo sporadicky od 17. storočia, zaznamenávame zvýšený prílev v druhej polovici 18. a v prvej polovici 19. storočia. Osvietenské pokusy s ich trvalým usadením a asimiláciou nevedli k úspechu. Situáciu komplikovali rasové predsudky voči nim, jazyková bariéra, zvýšená delikvencia,

Obr. 72. Národy Uhorského kráľovstva na dobovej maľbe. Zľava doprava: Rumuni, Maďari, Slováci a Nemci.

rozdiely v kultúre, kočovný spôsob života a podobne. Časť Rómov sa usadila trvalejšie na okraji dedín. Spoločensky patrili k najchudobnejším vrstvám obyvateľstva (želiari, podželiari). Mnohí z nich ale boli zruční kováči, zámočníci, kotlári, zvonkári a muzikanti. Podľa súpisov rómskeho etnika z roku 1770 na Spiši ich žilo okolo 500, kým v susednom Šariši až 1 500. Údaje (skôr odhady) boli zrejme nepresné, pretože už o 5 rokov neskôr na Spiši evidovali 197 rómskych rodín so 456 deťmi, to jest spolu vyše 850 osôb. Najviac ich žilo v Mníšku nad Hnilcom (13 rodín), Smižanoch (9), Helcmanovciach (8) a Štóse (7). Napríklad v Levoči bolo v roku 1777 usadených 5 rodín s 20 členmi.

Počet Rómov na Spiši v priebehu 19. storočia stúpala len veľmi pomaly a prakticky až do konca storočia netvorili ani 1 % miestnej populácie. Azda najviac tento fakt ovplyvňovali ich migračné tendencie a vysoká detská úmrtnosť v rómskych rodinách.

Maďarské etnikum, ktoré ešte koncom štyridsiaty rokov tvorilo na Spiši zanedbateľné množstvo (cca 0,3 %) populácie sa vďaka presadzovaniu etatickej maďarskej národnej idey dočkalo prudkého vývoja v druhej polovici 19. storočia. Stalo sa tak zásluhou masívnej maďarizácie všemožne podporovanej zo strany štátu, ako aj dobrovoľnou snahou o pričlenenie sa k privilegovanému národu, ktorá bola zreteľná najmä medzi spišskými Nemcami.

Náboženský život na Spiši

Katolícka cirkev

Duchovný život v Uhorsku a pochopiteľne i na Spiši výrazne ovplyvnili reformy a organizačné zmeny, ktoré sa uskutočnili v sedemdesiatych – osemdesiatych rokoch 18. storočia. Cirkev to často vnímala ako zásahy do jej vnútorných záležitostí. Veľký vplyv na život katolíckej cirkvi a v konečnom dôsledku aj na celú spoločnosť malo zrušenie jezuitskej rehole – Spoločnosti Ježišovej v roku 1773 pápežom Klementom XIV.²³ a o necelých 10 rokov

charitatívnej činnosti, prípadne mohli prijať miesto v pastorácii ako farári. Opustené rehoľné majetky prešli do rúk štátu. Vytvoril sa z nich náboženský fond, ktorého prostriedky sa čerpali na novozriadené fary. Na tieto opatrenia nadväzovali aj ďalšie. Patrili k nim súpis majetku cirkvi v roku 1781 a regulácia fár, pri ktorej dochádzalo k zmenšeniu farských obvodov a vzniku nových fár. Ďalšou bolo zrušenie diecéznych a rehoľných seminárov v roku 1784 a miesto nich zriadenie dvoch generálnych seminárov (Pešť a Bratislava), ktoré mali

Obr. 73. Spišská Kapitula s Katedrálou svätého Martina a biskupským palácom podľa rytiny z roku 1834.

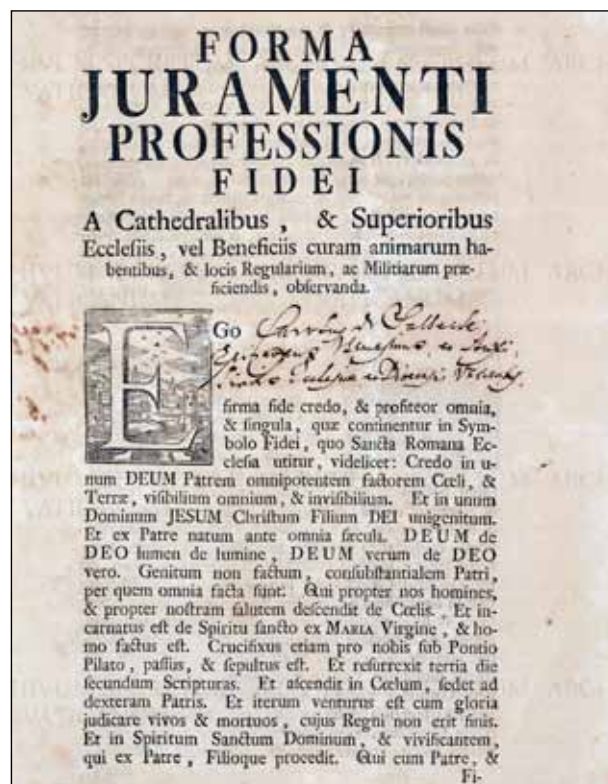
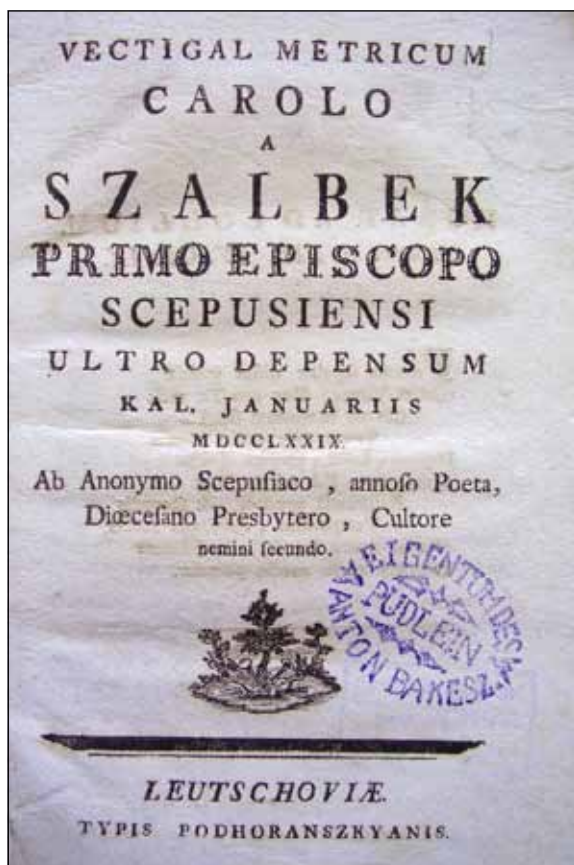
neskôr (1782) aj žobravých a kontemplatívnych rádov (dominikáni, františkáni, eremiti, benediktíni, kapucíni, klarisky a pod.) cisárom Jozefom II. V Uhorsku takto zaniklo asi 140 kláštorov. Cieľom týchto opatrení v prípade jezuitov bolo dosiahnutie pokoja v cirkvi a medzi národmi a v prípade Jozefovho patentu šlo o snahu osvietenského absolutistického panovníka reorganizovať štruktúru organizácie katolíckej cirkvi ako dominantnej konfesie v krajine a prispieť tak k istej obrode duchovného života. V dôsledku toho na Spiši napríklad zaniklo jezuitské kolégium v Levoči, ich rezidencia v Spišskej kapitule, kamaldulský kláštor v Lechnici a iné. Mnísi dostali možnosť prejsť do iných reholí, ktoré sa venovali výchove mládeže alebo

slúžiť na výchovu kňazov v duchu osvietených myšlienok. Jozef II. zasahoval aj do bohoslužobného poriadku cirkvi, zjednodušoval výbavu chrámov odstraňovaním bočných oltárov, zástav, sôch, „záračných obrazov“, zakazoval procesie i púte.

K oslabeniu dominantného postavenia katolíckej cirkvi v krajine došlo aj v dôsledku vydania *Tolerančného patentu* v roku 1781, ktorý deklaroval (aj keď nie úplne) náboženskú a občiansku rovnoprávnosť katolíkov, evanjelikov, kalvínov a pravoslávnych.

Na druhej strane v roku 1776 došlo v organizácii cirkvi v Uhorsku k významnej pozitívnej zmene. Na základe iniciatívy panovníčky Márie Terézie pápež z rozsiahlej Ostrihomskej arcidiecézy

²³ Rehoľa bola obnovená roku 1814.

Obr. 75. Slávnostná prisaha prvého spišského biskupa Karola Salbeka.

Obr. 74. Oslavná báseň na prvého spišského biskupa Karola Salbeka od anonymného autora z roku 1799.

vyčlenil časť územia, na ktorom zriadil nové biskupstvá – Spišské, Banskobystrické a Rožňavské. Za prvého spišského biskupa bol vymenovaný Karol Salbek, pôvodom zo Sedmohradska. Bulou *Romanus pontifex* vydanou 13. marca 1776 pápež Pius VI. (1775 – 1799) takto legalizoval dávne ambície spišských prepoštov – vytvoril na Spiši samostatnú diecézu, sufragánnu Ostrihomskej arcidiecéze. Spišská diecéza vznikla pričlenením fár Liptova a Oravy k faram patriacim pod Spišské prepoštstvo. Dovedajšie spišské fraternity sa pretvorili na dekanáty, pričom celá diecéza bola rozdelená podľa stolíc na 3 archidiakonáty. Kým na Spiši sa vytvorilo 6 dekanátov vrátane gréckokatolíckeho, na Liptove vznikol jeden a na Orave dva dekanáty. Horský dekanát, zaberajúci územie okolo Gelnice, bol začlenený do Rožňavskej diecézy. Ďalšie reorganizačné zmeny týkajúce sa katolíckych i gréckokatolíckych farností sa uskutočnili v roku 1787. K Spišskej diecéze pribudol Lubovniansky dekanát s farami v Starej Lubovni, Podolínci, Hniezdnom, Nižných Ružbachoch, Novej Lubovni a Chmeľnici, ktoré sa v období reformácie (1616) dostali pod správu krakovského biskupa a od roku 1783 ich spravoval biskup z Tarnova. Na druhej strane Jozef II. v tom istom roku, aj na základe iniciatívy a sťažností gréckokatolíckeho kléru, vyňal zo správy spišského biskupa 11 fár tvoriacich gréckokatolícky dekanát

(Helcmanovce, Kojšov, Nižné Repaše, Olšavica, Osturňa, Poráč, Slovinky, Stotince-Ihľany, Torysky, Veľký Lipník, Zavadka) a podriadil ich Mukačevskému gréckokatolíckemu biskupstvu na čele s Andrejom Bačinským. Jemu bolo v tom istom roku pričlenených aj ďalších 5 spišských gréckokatolíckych fár (Jakubany, Jarabina, Kamienka, Litmanová a Sulín), ktoré dovtedy patrili do Premyšskej (Przemysl) gréckokatolíckej eparchie. Uvedené spišské gréckokatolícke obce boli ešte v roku 1787 začlenené do novoutvoreného generálneho vikariátu v Košiciach, ktorý bol v roku 1806 preložený do Prešova. Naplnili sa tak snahy hnutia za pričlenenie k Mukačevskej eparchii, ktoré medzi gréckokatolíckym klérom silnelo od začiatku osemdesiatych rokov 18. storočia. Vedúcu úlohu tu zohral slovinský dekan Ján Jamborský. Ako hlavné dôvody pre tento krok sa uvádzali pokusy o latinizáciu greckokatolíkov i obavy z ich možného prechodu k protestantizmu. Keď sa roku 1818 konštituovalo gréckokatolícke biskupstvo v Prešove, spišské obce hlásiace sa k východnému obradu sa stali jeho súčasťou.

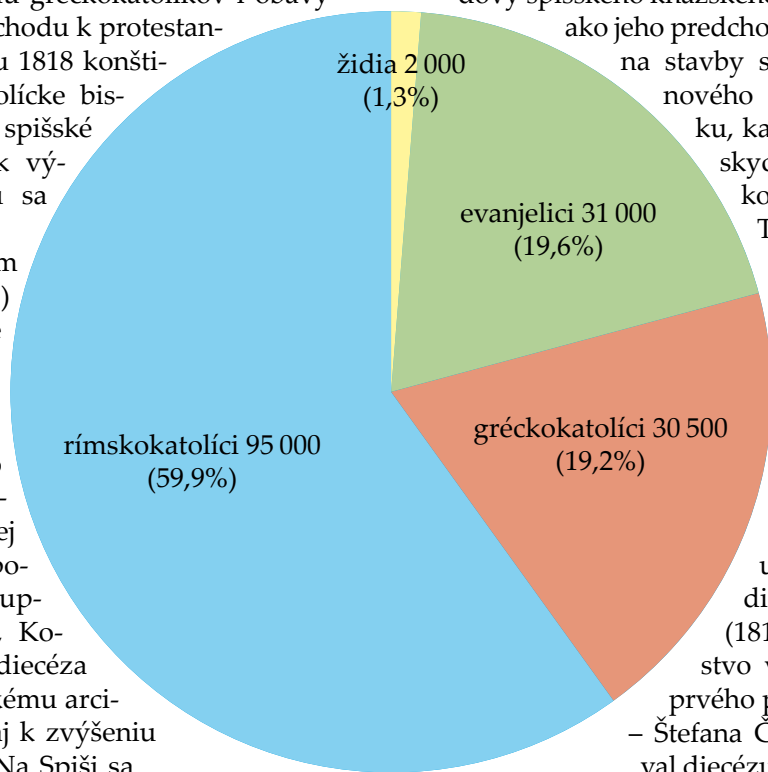
Z a č i a t k o m 19. storočia (1804) tiež došlo k zmene v podriadenosti Spišského biskupstva. Po vyčlenení Košického a Satmárskeho biskupstva z Jágerskej diecézy a po jej povýšení na arcibiskupstvo, boli Spišská, Košická i Rožňavská diecéza podriadené jágerskému arcibiskupovi. Došlo aj k zvýšeniu počtu dekanátov. Na Spiši sa ich konštituovalo 8 (Spišský, Spišskovlašský, Levočský, Štiavnický, Veľický, Kežmarský, Dunajecký a Lubovniansky) a po 3 na Liptove (hornoliptovský, stredoliptovský, dolnoliptovský) a Orave (hornooravský, stredooravský, dolnooravský).

Do polovice 19. storočia sa na spišskom biskupskom stolci vystriedalo 6 biskupov, ktorí sa rôznym spôsobom zapísali do dejín Spiša:

1. Karol Salbek (1776 – 1785)
2. Ján Anton Révai (Révay) (1787 – 1806)
3. Michal Brigido (1807 – 1816)
4. Ján Krstiteľ Pyrker (1819 – 1821)
5. Jozef Bélik (1824 – 1847)
6. Vincent Jekelfaluši (Jekelfalussy) (1848 – 1849).

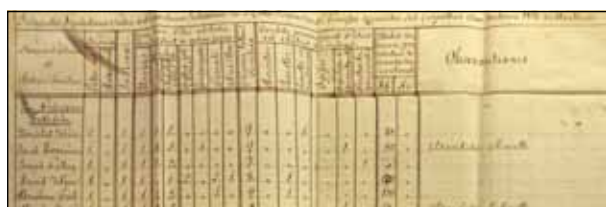
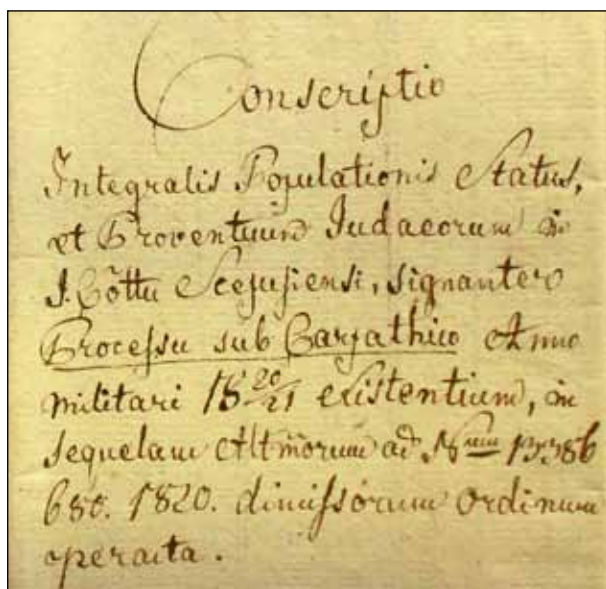
K. Salbekovi patria zásluhy najmä pri organizačnom a územnosprávnom budovaní novej diecézy, rozšírení biskupskej rezidencie v Spišskej Kapitule, zriadení letného biskupského sídla v Spišskom Štiavniku a pri stavbe chrámu a školy vo Vikartovciach. Jeho nástupca J. A. Révai je vnímaný najmä ako vizitátor diecéznych farností najmä v rokoch 1794 – 1796, iniciátor diecézneho stretnutia duchovenstva v roku 1802 v Spišskom Štiavniku, ktorého výsledkom bolo zriadenie révaiovskej fundácie (seminárny fond) na prípravu budovy spišského kňazského seminára. Podobne ako jeho predchodca, aj on sa zamerával na stavby sakrálnych objektov: nového kostola vo Vydrníku, kaplnky v Lubovnianskych kúpeľoch, opravu kostolov v Spišskej Teplici a Spišskom Štiavniku. M. Brigido²⁴ bol známy ako podporovateľ náboženskej literatúry a bernolákovského hnutia. Počas jeho pôsobenia vo funkcii spišského biskupa sa uskutočnila stavba diecézneho seminára (1810 – 1815) a biskupstvo v roku 1815 získalo prvého pomocného biskupa – Štefana Čecha, ktorý spravoval diecézu aj počas *sedis vakancie* v rokoch 1816 – 1819. Pôsobenie cistercitu J. K. Pyrkeru

vo funkcii spišského biskupa bolo síce krátke, ale intenzívne. Zaslúžil sa o vznik učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule a zavedenie slovenského katechizmu v diecéze. J. Bélik pri podpore slovenčiny a bernolákovcov nadviazal na tradície svojich predchodcov. Prejavil sa aj ako dobrý vizitátor farností, podporovateľ škôl a študentov. Pričinil

Obr. 76. Konfesijná štruktúra obyvateľstva Spišskej stolice v roku 1839.

²⁴ Mal sa stať už nástupcom K. Salbeka. Preto bol za spišského biskupa vymenovaný už v roku 1787. Keďže ešte v tom istom roku ho Jozef II. vymenoval za ľubľanského arcibiskupa, biskupského úradu na Spiši sa ani neujal. Na Spiši sa vrátil až roku 1807, keď arcibiskupský úrad v Slovinsku kvôli napoleonským vojnám nemohol vykonávať.

Obr. 77. Súpis Židov v Spišskej stolici z roku 1820 podľa jednotlivých okresov a lokalít.

sa tiež o stavby nových chrámov napríklad v Spišskom Štiavniku, Kravanoch, Štrbe, Lúčke a Jablonove. Jeho nástupca V. Jekelfaluši v biskupskom úrade na Spiši pobudol iba krátko. Počas revolučných rokov 1848 – 1849 sa totiž postavil na stranu Maďarov. Po revolúcii bol zatknutý a postavený pred súd. Po intervencii cisára ho oslobodili, ale do úradu spišského biskupa sa už nevrátil.

Tak ako založenie rímskokatolíckeho biskupstva na Spiši malo pozitívny vplyv na veriacich tejto konfesie, ukazuje sa, že aj začlenenie spišských gréckokatolíkov pod Mukačevskú eparchiu pozitívne vplývalo na rozvoj ich náboženstva. Stúpala ich početnosť. Kým v roku 1792 na Spiši bolo evidovaných 17 896 gréckokatolíkov (12,6 % z celkového počtu obyvateľstva), v roku 1806 ich bolo už 20 383, čo predstavovalo v celospišskom rámci 17,6 % obyvateľstva. Ich počet sa v priebehu prvej polovice 19. storočia zvyšoval a koncom tridsiatych rokov na Spiši evidovali vyše 30 000 príslušníkov tejto konfesie. K správe gréckokatolíkov je potrebné dodať, že Spiš bol rozdelený na dva archidiakonáty: Hornospišský (fary Stotince, Jakubany, Jarabina, Kamienka, Veľký Lipník,

Stráňany, Litmanová, Osturňa, Sulín) a Dolnospišský (Helcmanovce, Kojšov, Olšavica, Nižné Repaše, Poráč, Nižné Slovinky, Torysky, Závadka). K Dolnospišskému archidiakonátu boli zaradené aj gemerské gréckokatolícke farnosti Šumiac (od roku 1792), Telgárt a Vernár (od roku 1804).

Napriek vyčleneniu gréckokatolíckych fár zo Spišskej diecézy rímskokatolícka cirkev tu ostala naďalej dominantnou konfesiou. Svedčia o tom aj počty obyvateľov podľa náboženstva napríklad z roku 1839, keď rímskokatolíkov na Spiši bolo vyše 95 000, gréckokatolíkov 30 500, evanjelikov asi 31 000 a židov len okolo 2 000.²⁵ Taktiež počty veriacich rímskokatolíckeho vierovyznania v priebehu prvej polovice 19. storočia napriek istým výkyvom vykazujú vcelku zvyšujúci sa trend. V polovici štyridsiatych rokov 19. storočia na Spiši existovalo už vyše 100 000 veriacich rímskokatolíckeho náboženstva, pričom najvyššie počty vykazovali Dunajecský, Spišskovlašský a Levočský dekanát (napríklad v roku 1839 po vyše 18 000 veriacich).

rok	1815	1821	1830	1836	1840	1845
r. k.	87 342	87 447	98 429	95 040	95 902	100 128

K pozdvihnutiu duchovného života i vzdelania rímskokatolíckych veriacich okrem riadnych kňazov pôsobiacich v pastorácii významnou mierou prispeli tiež rehoľníci, ktorých rády neboli zrušené. V prvej polovici 19. storočia na kráľovskom gymnáziu v Levoči pôsobili ako profesori 7 – 8 premonštráti, na piaristickom kolégiu v Podolínci 10 – 11 piaristov. Konventy minoritov sa udržali v Levoči a v Spišskom Štvrtku. Dôležitú úlohu pre spišský ľud zohrávala nemocnica a lekárň rádu milosrdných bratov v Spišskom Podhradí. N nedostatok rehoľníkov okolo roku 1820 (1 člen rádu) bol u nich nahradzovaný laikmi (7 osôb). Situácia sa postupne zlepšovala a v polovici štyridsiatych rokov 19. storočia tu pôsobilo už 10 členov rádu.

Kým jozefínske obdobie pre rímskokatolícku cirkev na Spiši bolo rozporuplné, obdobie prvej polovice 19. storočia možno označiť za konsolidáčn. Po plnom konštituovaní diecézy sa katolícky klérus mohol sústrediť na dušpastiersku činnosť, starostlivosť o školy, stavby a opravy chrámov i fár a pod. V tomto období sa tu vyprofilovalo viacero kňazských osobností, ktorí sa okrem pastoračnej činnosti zaslúžili aj o rozvoj bernolákovskej slovenčiny a ľudovýchovnú činnosť (Jozef Klinovský, Michal Madánsky, Eduard Korponai, Michal Chlebák a i.).

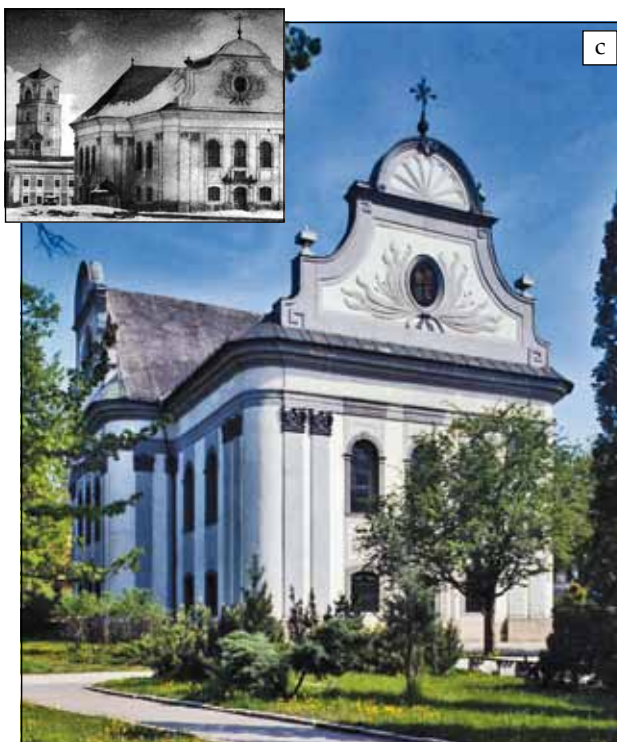
²⁵ Pre porovnanie: Na Orave v tom čase evidovali asi 79 600 rímskokatolíkov, 10 500 evanjelikov a 2 300 židov, kým na Liptove len asi 42 700 rímskokatolíkov, 33 450 evanjelikov a 1 600 židov. Gréckokatolíkov tu neuviedli.

Evanjelická cirkev

Napriek tomu, že habsburský panovnícky dvor jasne inklinoval k rímskokatolíckej cirkvi, vydanie *Tolerančného patentu* Jozefom II. v roku 1781 sa stalo pre protestantov v krajine obrovským prínosom. Hoci patent zachovával istú dominanciu katolíckej cirkvi, nekatolíkom priniesol slobodu vierovyznania, poskytoval občianske práva rovné katolíkom pri dosahovaní úradov, akademického vzdelania, majstrovských hodností a majetkového vlastníctva, oslobodenie od katolíckej prísahy a povinnej účasti na katolíckych obradoch. Tiež reguloval prestupy na iné konfesie, zakazoval tresty za vierovyznanie, povolil stavby chrámov a kaplniek (bez zvonov, veží a vchodov z ulice) tam, kde ich žilo aspoň 100 rodín, ako i vydržiavanie vlastných učiteľov a zriaďovanie vlastných škôl za istých podmienok. Nedostatky patentu a rozširovanie slobôd v prospech nekatolíkov sa riešili postupne ďalšími panovníckymi nariadeniami.

Uvoľnenie náboženských pomerov v Uhorsku *Tolerančným patentom* viedlo evanjelikov k ohromnej aktivite a finančným zbierkam. Na Spiši sa presadili len evanjelici augsburského vierovyznania. Dochádzalo k zriaďovaniu cirkevných zborov, budovaniu chrámov, zriaďovaniu škôl. Do konca 18. storočia bolo takto na slovenskom území konštituovaných asi 150 evanjelických cirkevných zborov a postavených 131 kostolov, označovaných ako *tolerančné*. Na Spiši v tom čase k dvom už existujúcim murovaným evanjelickým kostolom (v Toporci ako artikulárnom mieste ho vybudovali v rokoch 1767 – 1770 a v Spišskej Sobotě ho postavili v roku 1777 po požiari na základe povolenia panovníčkou) pribudlo 16 chrámov evanjelickej cirkvi a. v.: v Batizovciach, Lomníčke, vo Veľkej Lomnici, Veľkom Slavkove, v Gelnici, Lubici, Matejovciach, Mníšku nad Hnilcom, Smolníku, Spišskej Belej, Spišskej Novej Vsi, Spišských Vlachoch, Strážach pod Tatrami, vo Švedlári, v Nálepkuve a vo Vrbove. V priebehu prvej polovice 19. storočia ešte pribudli evanjelické kostoly v Levoči, Spišskom Podhradí, Poprade, vo Veľkej, v Strážach pod Tatrami a Hranovnici.

Spiš patrilo do Potisského dištriktu (superintendencií), ktorý tvorilo 8 seniorátov: 6 slobodných kráľovských miest (Košice, Prešov, Bardejov, Sabinov, Levoča a Kežmarok), 13 spišských miest,²⁶ 7 spišských banských mestečiek (Gelnica, Smolník, Krompachy, Nálepkuvo, Švedlár, Mníšek nad Hnilcom a Štós), Podtatranský, Gemer-

²⁶ Okrem pôvodných 13 zálohovaných spišských miest tu patrila aj fara v obci Majerka.

Obr. 78. Tolerančný patent Jozefa II. umožnil budovanie evanjelických chrámov v celom Uhorskom kráľovstve: a) Nálepkovo – chrám začiatkom 20. storočia a dnes, b) – c) Spišská Nová Ves – chrám v pôvodnej podobe, po prestavbe, začiatkom 20. storočia a dnes, d) Spišské Podhradie – chrám začiatkom 20. storočia, e) Gelnica – chrám v súčasnosti.

ský, Malohontský, Šarišsko-zemplínsko-abovský a Podhorský.

Pokiaľ ide o početnosť evanjelických komunít na Spiši, vývojový trend v mestách a na dedinách bol rozdielny. Líšil sa aj v oboch slobodných kráľovských mestách. Kým v Kežmarku si do polovice 19. storočia udržali prevahu evanjelici, v Levoči bol priaznivejší trend pre katolíkov. Začiatkom 19. storočia (1803 – 1804) v Kežmarku žilo asi 1 700 katolíkov a 2 800 evanjelikov, kým v Levoči asi 2 500 katolíkov a 1 900 evanjelikov. V polovici 19. storočia v Kežmarku bol pomer katolíkov a evanjelikov podstatnejšie nezmenný (1 714:2 650), v Levoči sa však výrazne zmenil pomer v prospech katolíkov (3 969:1 686). V spišských banských mestách boli najpočetnejšie spoločenstvá evanjelikov v Gelnici a Mníšku nad Hnilcom, kým v Smolníku mali prevahu katolíci.²⁷ V Senioráte XIII spišských miest najväčší počet evanjelikov sa nachádzal v Spišskej Novej Vsi ako najľudnatejšom meste. V polovici 18. storočia tu mali prevahu evanjelici (2 770:2 492). Od

začiatku 19. storočia aj tu získavali početnú prevahu katolíci. V roku 1850 tu evidovali už 3 322 katolíkov a len 1 646 evanjelikov. Podobný trend v prospech katolíkov v priebehu prvej polovice 19. storočia bol evidentný aj v Spišskom Podhradí a Spišských Vlachoch. U väčšiny z 13 spišských miest si prevahu udržiavali ešte evanjelici. Vo farách a väčších fíliach Podtatranského seniorátu si cez celé sledované obdobie udržali veľkú prevahu evanjelici. Najpočetnejšie evanjelické obce sa nachádzali v Batizovciach, vo Veľkej Lomnici, Veľkom Slavkove a v Podhoranoch, kde sa počty evanjelikov začiatkom tridsiatych rokov 19. storočia pohybovali okolo 1 000 duší.

Prehľad počtu evanjelikov podľa seniorátov na Spiši v roku 1831 vykazuje spolu 42 393 osôb: Seniorát slobodných kráľovských miest – Kežmarok a Levoča s fíliami: 5 409; Seniorát 13 spišských miest: 15 797; Seniorát 7 banských miest: 9 275; Seniorát podtatranský: 11 912.

Svojich farárov, učiteľov i ďalších funkcionárov (superintendentov, seniorov, inšpektorov, notárov, pokladníkov a i.) si evanjelici starostlivo vyberali voľbou. Dôležitú úlohu pri riadení cirkvej správy u evanjelikov zohrávali dozorcovia (inšpektori) na najvyššej úrovni (generálny) i na nižších stupňoch. Kým z generálnych dozorcov sa Karol Zai pôsobiaci vo funkcii v rokoch 1840 – 1850 stal známym hlavne ako veľký propagátor maďarizácie, z dištriktuálnych dozorcov vynikol najmä Gregor Berzevici z Veľkej Lomnice, dozorca Potisského dištriktu, ktorý vypracoval pre evanjelikov dištriktuálnu ústavu. Z viacerých osobností medzi spišskými evanjelickými farármi je potrebné spomenúť aspoň Andreja Fabriciho (Fabriczy) z Veľkého Folkmára (1751 – 1830), dlhoročného popradského farára, konseniora a seniora Seniorátu 13 spišských miest. Tiež sa to týka levočského farára Jána Ludovíta Topercera, rodáka zo Spišského Podhradia (1805 – 1880), ktorý sa stal ochrancom štúrovských študentov na levočskom lýceu i Karola Kalchbrennera (1807 – 1886), spišskovlašského farára, seniora Seniorátu 13 spišských miest, člena Maďarskej akadémie vied. Ako superintendenti v Potisskom dištrikte v sledovanom období pôsobili: Ján Ruffini (1779 – 1791), Samuel Nikoli (1792 – 1807), Samuel Sontág (1802 – 1822, Pavol Jozefi (1823 – 1847) a Michal Pakh, farár v Spišskej Novej Vsi, (1848 – 1850). Pakh bol z funkcie odvolaný spolu s ďalšími superintendentmi v Uhorsku po revolučných udalostiach v rokoch 1848 – 1849.

²⁷ Napríklad podľa schematicizmu evanjelickej cirkvi a. v. z roku 1831 v Gelnici žilo 2 612 a v Nálepkove 2 008 evanjelikov, kým v Smolníku iba 296.

Židovské náboženstvo

Dôležitú zmenu v spoločenskom i náboženskom živote židov, dovtedy neplnoprávných obyvateľov Uhorska, predstavovali opatrenia Jozefa II. Jeho patent z roku 1783 o regulácii židov im zaručoval možnosť usadiť sa v krajine vrátane slobodných kráľovských miest (výnimkou ostali banské mestá), mohli obchodovať a živiť sa remeslom, venovať sa obrábaniu pôdy. Regulácia sa týkala aj židovských škôl. Zavádzalo sa používanie nemčiny na úkor jazyka jidiš i hebrejčiny. Hebrejský jazyk bol povolený len pri ich bohoslužbách a k tomu potrebnej literatúre. Na druhej strane sa židovským deťom povolilo štúdium na kresťanských školách. Židom bolo dovolené nosiť zbraň a odev neodlišujúci sa od kresťanského. Zrušené boli aj telesné tresty a mučenie. Jozef II. neskôr pristúpil aj k ďalšiemu dôležitému opatreniu, ktoré s povinným používaním nemčiny prispelo veľkou mierou k postupnej germanizácii židov. Od roku 1788 židia boli totiž povinní používať aj priezvisko. Dostávali ho od úradov v nemeckej podobe. Po Jozefovej smrti jeho patent o židoch ostal v platnosti (potvrdil to zákonný článok 38 z roku 1791), čo významne ovplyvnilo príchod židov do krajiny, rast ich ekonomickej sily, spoločenskej i kultúrnej úrovne. Uhorský snem riešil ešte otázku židov zákonným článkom XXIX z roku 1840, ktorý rozšíril v istom ohľade dovtedajšie platné normy. Potvrdil nielen potrebu židovských priezvisk, ale aj vedenia židovských matrik. V priebehu štyridsiatych rokov 19. storočia sa veľká časť židovských obcí začala maďarizovať. Ich spolupráca s maďarskými liberálnymi kruhmi a potom aj podpora maďarských revolučných vojsk v rokoch 1848 – 1849 mala za následok perzekúciu hlavných židovských exponentov zo strany Viedne.

Na Spiši sa počet židov zvyšoval v porovnaní s inými regiónmi pomalšie. Ako sme to už naznačili, azda na to najviac vplýval „mestský“ charakter regiónu, kde početné meštianske komunity až priveľmi cítili konkurenciu židovských obchodníkov a remeselníkov.²⁸ Napriek tomu sa židia na Spiši od konca 18. storočia rozrastali. V roku 1820 v 4 stoličných okresoch počty židov boli nasledovné: Podtatranský 903; Magurský 283; Banský 87; Levočský: 46. Z celkového počtu 1 319 evidovaných židov na Spiši len v samotných Huncovciach bolo usadených 820, to jest 63,2 %.

²⁸ Napríklad v roku 1830 sa huncovskí židia sťažovali pred Spišskou stolicou, že Kežmarčania nerešpektujú ich právo obchodovať v spišských mestách a dedinách. Taktiež v roku 1836 sa magistrát Veľkej bránil snahe žida Efraima Polatseka zriadiť si tu obchod s odôvodnením, „že ešte žiaden žid v Provincii 16 spišských miest doteraz nedostal právo zriadiť si tu obchod.“ Magistrát o 3 roky neskôr zabránil aj svojim dvom mešťanom prenajať ich domy židom.

Obr. 79. Spišskopodhradská reštaurovaná synagóga.

Obr. 80. Synagóga z Levoče, dnes už neexistujúca. Hroby z levočského židovského cintorína.

V žiadnom meste na Spiši (s výnimkou Spišskej Starej Vsi) židia ešte v tom čase usadení neboli. V priebehu dvadsiatyh rokov 19. storočia došlo vo všetkých okresoch Spišskej stolice k ich nepatrnému prílevu najmä z Haliče, takže v roku 1830 na Spiši žilo 1 340 židov. Rekapitulácia podľa jednotlivých okresov bola nasledovná: Podtatranský 724; Magurský 361; Banský 140 a Levočský 115. V Podtatranskom okrese i samotných Huncovciach nastal pokles židovského obyvateľstva. Obec vykazovala iba 643 židov. Viacero rodín sa z obce vysťahovalo pravdepodobne v dôsledku veľkého požiaru, ktorý zachvátil obec v roku 1825. Na druhej strane sa rozrástli židovské komunity v iných obciach okresu. Výraznejšie sa židia objavili napríklad v Bušovciach (24), kde pred 10 rokmi ešte vôbec nežili. V Magurskom okrese bol zaznamenaný nárast počtu židovského etnika. Ich komunity sa nachádzali okrem Spišskej Starej Vsi (69 duší) už v 18 obciach, pričom najpočetnejšie boli v Nižných Lapšoch (34), Nedeci (32), vo Veľkom Lipníku (23) a v Matiašovciach (22). V Banskom okrese najpočetnejšou komunitou ostali židia vo Vyšnom Slavkove (28), hoci sa ich počet zredukoval o dve tretiny. Viaceré rodiny sa presťahovali do okolitých obcí, takže kým v roku 1820 okrem Vyšného Slavkova žili židia iba v Korytnom, Olšavici a Studenci, teraz sa po 1 – 3 rodinách rozptýlili do ďalších 11 dedín. Ba 2 rodiny sa prisťahovali aj do Krompách. V Levočskom okrese v roku 1820 žili židia iba v 4 dedinách (Smižany – 24, Spišské Tomášovce – 13, Dravce – 6, Iľiašovce – 3). Ich počty sa rozrástli a prisťahovali sa aj do ďalších dedín. Najväčšia komunita už bola v Hrabušiciach (6 rodín s 27 členmi), po nich nasledovali Smižany (4 rodiny s 20 členmi). Menej židov v tom čase žilo vo Vlkovej, v Spišskom Hrhove, Klčove, Markušovciach, Spišskom Hrušove, Iľiašovciach a Dravciach.

Počty židov na Spiši mali stúpajúcu tendenciu a od začiatku štyridsiatyh rokov 19. storočia už ich bolo vyše 2 000.²⁹ Okrem Spišskej Starej Vsi (89 židov) a Krompách (24 židov) v polovici štyridsiatyh rokov 19. storočia boli už usadení aj v ďalších mestách (Spišskom Podhradí – 27, Levoči – 18, Kežmarku – 12, Starej Lubovni – 8, Ruskinovciach – 6 a Hniezdom – 3). Dominanciu si naďalej udržiavala, pokiaľ ide o početnosť i význam, židovská náboženská obec v Huncovciach, ktorá v tom čase mala 683 členov.

Význam Huncoviec z hľadiska dejín európskeho židovstva prekročil regionálny rámec. Od 18. storočia tunajšia početná komunita mala všetky inštitúcie potrebné pre plnohodnotné fungovanie náboženskej obce: modlitebňu, školu, rituálny kúpeľ (*mikveh*), pohrebný spolok (*chevra kadiša*) starajúci sa o ťažko chorých a zomrelých, ako aj cintorín, ležiaci pri rieke Poprad. Na čele obce stál predstavený s pomocníkom. Reprezentovali obec navonok, k dispozícii mali aj pečať obce. Obec si tiež vydržovala rabína a jeho pomocníka, *šocheta* (rituálneho mäsiara), 1 – 2 učiteľov, neskôr aj lekára. Prvú synagógu si huncovskí židia postavili už začiatkom šesťdesiatyh rokov 18. storočia, novšiu a rozsiahlejšiu v roku 1821. Vybudovali ju z kameňa a tehál v klasicistickom slohu podľa vzoru starobudínskej synagógy na základe projektov známeho staviteľa A. Landherra. Synagóga patrila k najkrajším židovským chrámom v Uhorsku. Bola dôstojným miestom pre zhromažďovanie početnej miestnej komunity i židov z okolia pri štúdiu *tóry*. Dôležitú úlohu tu zohrávali rabíni – znalci *talmudu* (učenia o *tóre*) a iných hebrejských textov. Do ich kompetencie patrila aj súdna moc v otázkach náboženstva. K najznámejším huncovským rabínom od druhej polovice 18. storočia do polovice 19. storočia patrili: Süsskind, Jozef Rappaport, Jecheskiel Löwy, Joab Billitzer, Jecheskiel Weil, Mordechaj Broda, Ezechiel Niccolauer a Salamon Perlstein. Rabín Perlstein, pochádzajúci z Litvy, pôsobil v Huncovciach v rokoch 1827 – 1869. V roku 1833 sa stal hlavným rabínom všetkých židov na Spiši. V tom istom roku začal viesť v Huncovciach židovské matriky. Najmä jeho zásluhou sa miestna židovská škola transformovala na vyššiu židovskú školu (*ješivu*), ktorá potom obec preslávila v celej Európe. Vychovala veľký počet rabínov ortodoxným židovským obciam.

Z ďalších náboženských obcí na Spiši do polovice 19. storočia bola plne konštituovaná obec v Spišskej Starej Vsi, ktorú možno považovať na Spiši za druhé veľké centrum židovstva. Zďaleka ale nedosahovala významu huncovskej náboženskej obce. Bola sídlom rabinátu, ba okolo roku 1837 sa spolu s ďalšími židovskými obcami na Zamagurí pokúšala osamostatniť spod huncovského rabína. Z tunajších rabínov sú známe mená Joel Bloch a Billitzer Lipmann. Medzi židmi, najmä v Poľsku, bol vyhľadávaný tunajší cintorín ako miesto ich posledného odpočinku.

²⁹ Podľa schematizov Spišskej diecézy ich počty boli nasledovné: 1 913 (roku 1840), 2 157 (roku 1843), 2 264 (roku 1845). Podľa sčítania ľudu publikovaného Fényesom ich v roku 1847 na Spiši žilo 2 043.

Vzdelanie a kultúrne pomery na Spiši

Obr. 81. Pôvodné jezuitské kolégium na Spišskej Kapitule bolo prestavané na kňazský seminár.

Zmeny vo vzdelaní a kultúre

Rozdiely v sociálnej oblasti medzi jednotlivými vrstvami spoločnosti oddávna determinovali aj oblasť ich spoločenského života, kultúry, umenia a vzdelania. Nastupujúca modernizácia štátu v osvietenskom období aktivitou predovšetkým panovníckeho dvora a tendencie postupného presadzovania sa občianskych práv a rozvoj národných hnutí ovplyvňovali temer všetky sféry spoločnosti. Došlo k určitému zrovnoprávneniu konfesii, k laicizácii kultúry a vzdelávania. Bolo umožnené uplatniť sa v spoločensko-politickom živote oveľa širším (aj nepriviligovaným) vrstvám spoločnosti ako doposiaľ. Dôraz sa kládol predovšetkým na schopnosti a talent. Na Spiši sú toho dôkazom viaceré osobnosti z radov nižšej spišskej protestantskej šľachty (napríklad Gregor Berzevici, Samuel Augustini ab Hortis), ale aj z meštianskeho prostredia (napríklad štatistik Martin Schwartzner z Kežmarku).

Zmeny nastávajú aj v kultúre, kde koncom 18. storočia doznieva hlavný umelecký sloh – barok. Od polovice 18. storočia je dopĺňovaný rokokovým štýlom, vychádzajúcim pôvodne z baroka. Vznikol už v 17. storočí vo Francúzsku. Vyznačoval sa charakteristickými mušľami, oblými tvarmi, celkovou ľahkosťou až frivolnosťou. V druhej polovici 18. storočia sa do našich končín, taktiež z Francúzska, rozšíril ďalší nový sloh – klasicizmus, stavajúci na úplne nových, pokrokovejších základoch. Čerpal z racionality a jednoduchosti, evokoval rovnováhu a harmóniu. Ideové vzory nachádzal

najmä u antických autorov. Ovplyvňoval šľachtickú, meštiansku a nakoniec i ľudovú kultúru aj na Spiši prakticky do polovice 19. storočia.

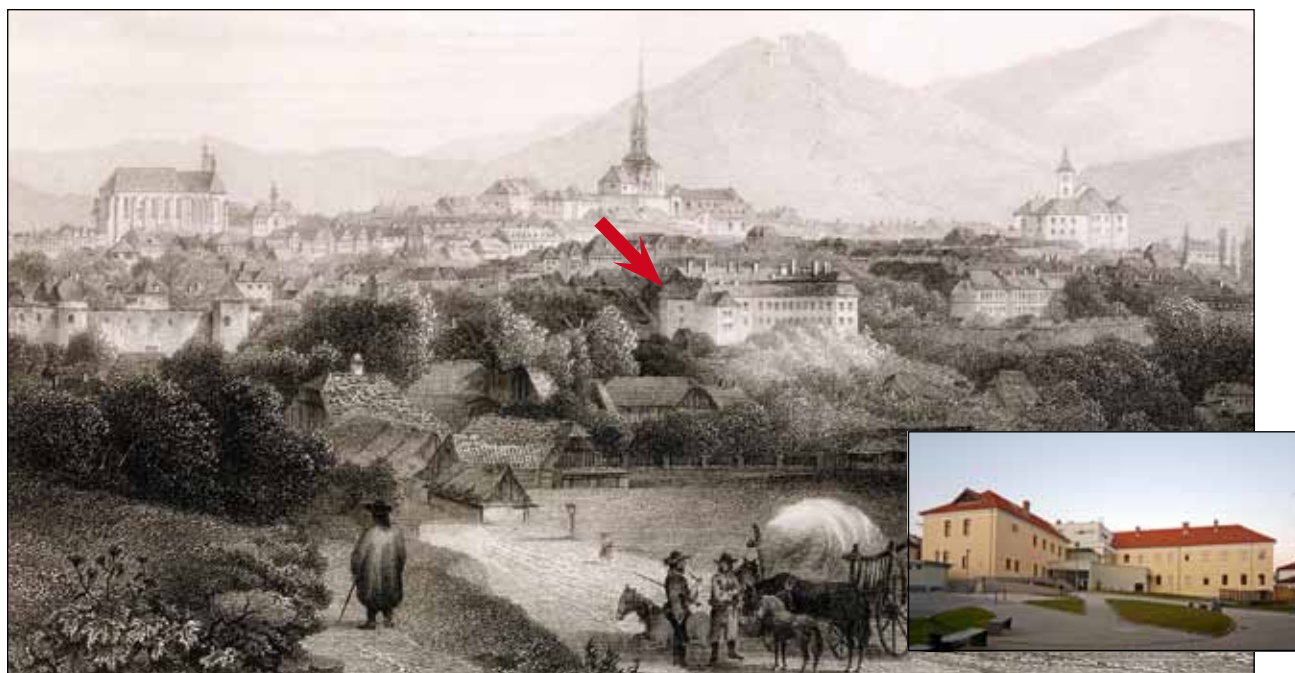
Školstvo a osveta

Snaha osvietenských panovníkov mať v štáte dobrých kresťanov a užitočných občanov viedla k požiadavke sprístupnenia vzdelania čo najširším vrstvám spoločnosti cestou reforiem. Po reforme Trnavskej univerzity v roku 1753 a založení Banskej akadémie v Banskej Štiavnici v rokoch 1762 – 1764 Mária Terézia pokračovala v školských reformách aj v sedemdesiatych rokoch. V súvislosti so zrušením jezuitského rádu v Uhorsku roku 1773 jeho majetky darovala študijnej základine, z ktorej sa mali financovať katolícke gymnáziá. Na Spiši bola takto zrušená rezidencia a kolégium jezuitov v Spišskej Kapitule. Jezuitské gymnázium v Levoči získali po nich v roku 1776 minoriti. Bolo to v čase, keď sa panovníčka pripravovala k vrcholnej reforme školstva v Uhorsku. Došlo k nej 2. augusta 1777 publikovaním organizačného poriadku pre uhorské školstvo známeho ako *Ratio educationis*. Hoci sa poriadok týkal iba katolíckeho školstva, postavený bol na národnostnej a náboženskej tolerancii. Rešpektoval kompetencie cirkvi v školstve, ale zároveň poskytoval štátu možnosť dozoru nad školami. Vznikla tým školská sústava základného a stredného katolíckeho školstva.

Školy sa delili na ľudové a latinské. Ľudové školy boli rozdelené na 4 typy podľa potrieb

obyvateľstva. Na dedinách sa zriaďovali triviálne školy s jedným učiteľom. V mestečkách pre remeselníkov vznikali hlavné školy s dvoma učiteľmi a v mestách pre remeselníkov a obchodníkov taktiež hlavné školy, ale už s tromi učiteľmi. V sídlach dištriktov boli vytvárané normálne

školách nahradená maďarčinou. Na gymnáziách sa dôraz položil na humanistické predmety a štúdium sa predĺžilo na 6 rokov. Vo väčších mestách bolo možné vytvoriť trojročné reálne školy určené hlavne pre záujemcov o remeslá a iné hospodárske odvetvia. Tento systém pretrval s malými

Obr. 82. Jezuitské kolégium v Levoči vzniklo prebudovaním bývalého kláštora kartuziánov. Vpravo – súčasný stav.

školy pre vzdelávanie učiteľov ľudových škôl. Latinské školy boli trojstupňové: gramatické školy, gymnáziá, akadémie. Kým úlohou gramatických škôl bolo pripravovať žiakov najmä na povolanie obchodníkov, remeselníkov, vojakov a nižších úradníkov, prípadne im rozšíriť všeobecné vzdelanie pre ďalšie štúdium, z absolventov gymnázií sa stávali obyčajne vyšší úradníci, učelia gramatických škôl, alebo mohli pokračovať ďalej v štúdiu na akadémii či univerzite.

V školských reformách pokračoval aj Jozef II. Vzťahovali sa aj na evanjelikov. Jeho Tolerančný patent im umožňoval za predpokladu prítomnosti aspoň 100 rodín s 500 členmi v meste a osvojenia si predpísanej učebnej metódy učiteľmi zriadiť si vlastnú školu. Od roku 1785 mala jednotná sústava platiť aj pre evanjelické školstvo. Na stredných školách sa povinne mala používať nemčina (na nižších sa malo prihliadať k jazyku etnika) a zaviedol sa aj povinný poplatok – školné. Za jeho vlády bola rozšírená sieť ľudových škôl a presadzovala sa tendencia zriaďovať spoločné ľudové školy bez ohľadu na konfesiu. Po jeho smrti došlo k „návratu“ latinčiny do škôl a ich budovaniu na konfesionálnom princípe. Ďalšie úpravy v školstve sa uskutočnili až v roku 1805. Posun nastal v tom, že nemčina mala byť na stredných vyšších

zmenami prakticky až do konca feudalizmu.

V čase jozefínskych reforiem (koncom osemdesiatych rokov 18. storočia) na Spiši existovalo vyše 120 ľudových škôl. Patrili do Košického školského obvodu. V niektorých mestách (napríklad Spišská Nová Ves) boli aj dve elementárne školy. Začiatkom 19. storočia hlavné školy vyučovali v Levoči, Kežmarku, Spišskej Novej Vsi, Podolínci, Spišskej Sobotě. Neskôr aj v Spišskej Kapitule (1831) a Gelnici (1847). V Kežmarku v roku 1778 študovalo na školách v meste 514 žiakov, z toho bolo 165 katolíkov a 349 evanjelikov. V tom istom roku v Levoči bolo konfesionálne zloženie žiakov nasledovné: 218 katolíkov a 248 evanjelikov. Svoje školy mali aj gréckokatolíci. V čase Márie Terézie (okolo roku 1773) z 11 spišských gréckokatolíckych farností ľudové školy chýbali iba v dvoch – v Helcmanovciach a Nižných Repašoch. V tom čase v Levoči existoval ešte konvikt pre výchovu a vzdelávanie šľachticov. Zrušený bol počas jozefínskych reforiem.

Na Spiši v sledovanom období pokračovali v existencii dve stredné katolícke školy – gymnáziá: v Levoči (kráľovské) a v Podolínci (piaristické). V roku 1780 levočské gymnázium získalo status vyššieho kráľovského gymnázia. Od roku 1810 ho prevzal do správy rád premonštrátov.

Podobne to bolo aj v prípade päťtriedneho piaristického gymnázia v Podolínci, ktoré sa zmenilo tiež na vyššie (šesťtriedne). Ba pri štúdiu filozofie sa sedemročné štúdium ešte predĺžilo o rok. Na podolíneckom gymnázium štúdium vyhľadávali okrem domácich – uhorských záujemcov hlavne študenti z Haliče a Malopoľska.³⁰ V štyridsiatych rokoch 19. storočia ich počet klesal, zrejme aj v dôsledku postupnej maďarizácie školy. Objavovali sa pokusy zmeniť ju na priemyselnú školu. V roku 1849 úrady gymnázium zrušili. K jeho obnove došlo až o 17 rokov. Škola zohrala významnú úlohu vo výchove a vzdelávaní mládeže na oboch stranách hranice a pri vzájomnom sa ovplyvňovaní kultúr – najmä slovenskej a poľskej.

Na výchovu kňazského dorastu Spišskej diecézy od roku 1815 výrazne vplýval spišský seminár, postavený v Spišskej Kapitule v rokoch 1810 – 1815, pod vedením kanonika Juraja Páleša. Existencia seminára sa stala aktuálnou po založení Spišského biskupstva v roku 1776, keďže podľa Tridentského koncilu, každé biskupstvo malo mať svoj seminár na prípravu klerikov. Po viacročnej príprave sa v roku 1815 mohlo začať s vyučovaním pod rektorstvom kanonika-teológa Daniela Udránskeho. Vicerektorom sa stal Jozef Marcinko, špirituálom Jozef Klinovský a prefektom štúdií Anton Majdon. Profesorský zbor okrem nich dopĺňal teológ Alojz Loth. Do polovice 19. storočia rektorský úrad ešte zastávali Jozef Marcinko, Dominik Biacovský a Michal Labucký.

Prvý rok v 4 ročníkoch seminára študovalo 30 klerikov, prevažne zo Spiša, pričom temer 2/3 z nich si ako materinskú reč uvádzali slovenčinu, ostatní nemčinu. Podľa starších nariadení úradov teologické štúdium v seminári pozostávalo z vyučovania: *Svätého písma* doplneného hebrejčinou a gréčtinou, cirkevných dejín, teológie s patológiou, dogmatiky s polemikou, morálky s pastorálkou a cirkevného práva s prihliadnutím na uhorské pomery. Po Bratislavskej synode v roku 1822 sa spišskému semináru, ako aj ostatným v Uhorsku, určili učebnice teológie pre vzdelávanie klerikov.

V roku 1819 zásluhou spišského biskupa Ladislava Pyrkeru bol v Spišskej Kapitule založený prvý učiteľský ústav (*preparandia*) v Uhorsku. Na jeho založenie finančnými darmi prispeli väčšinou cirkevní hodnostári a kňazi Spišskej diecézy. Pyrker chcel týmto krokom odstrániť nedostatok kvalifikovaných učiteľov-kantorov hlavne na dedinských školách v diecéze. Za prvého rektora ústavu vymenoval Juraja Páleša, ktorý škole

Obr. 83. Spišský biskup Ján Krstiteľ Pyrker sa stal zakladateľom prvej vzdelávacej inštitúcie pre učiteľov v rámci Uhorského kráľovstva.

vypracoval organizačný poriadok a štatút. Podľa učebnej osnovy z roku 1819 sa počas dvoch rokov kandidáti učiteľstva mali zdokonaľovať v 6 predmetoch: náboženstvo, metodika, pravopis a krasopis, matematika, biblické dejiny a hudba. Páleš pripravil a vydal tlačou dve učebnice pre učiteľov – liturgiku a pedagogiku. Kým prvá učebnica je písaná v latinčine a dáva návod učiteľom ako kantorom pri náboženských obradoch, druhá kniha (*Paedagogia Slowenská pre Triwiálske Školi Biskúpstva Spišského*) je písaná v bernolákovskej slovenčine. Jazyk učebnice naznačuje kontakty Páleša s bernolákovcami (Juraj Fándly), nadviazané zrejme počas jeho štúdií na Trnavskej univerzite. Zároveň indikuje existenciu pobočky Slovenského učeného tovarišstva v Spišskej Kapitule.

Po skúšobnej prevádzke ústavu v rokoch 1819 – 1820 sa vyučovanie naplno rozbehlo od roku 1821. Pri výbere uchádzačov sa prihliadalo na vzdelanie a mravy. Prednosť dostávali

³⁰ Napríklad v školskom roku 1824/25 na škole študovalo 357 žiakov, z toho najviac pochádzalo zo Spiša (153), z Nového Sonča/poľ. Sącz (99) a Wadowic (63). Nechýbali ani študenti zo Šariša, Liptova, Zemplína či Bochnie.

Obr. 84. Kanonik Juraj Páleš sa významnou mierou zaslúžil o vznik Preparandie – prvej špecializovanej školy na prípravu učiteľov.

Obr. 85. Prvou knihou, ktorú učiteľský ústav vydal, bola *Paedagogia v bernolákovskej slovenčine*.

záujemcovia o štúdium s vyšším vzdelaním a tí, ktorí pochádzali zo Spišskej diecézy. Pod vedením viacerých vynikajúcich profesorov (aj z kňazského seminára) *preparandiu* do roku 1850 úspešne ukončilo asi 100 učiteľov a vyše 300 absolventov ľudovej (cvičnej) školy, ktorá existovala pri ústave.

Okrem katolíckych stredných škôl jestvovali na Spiši aj 2 evanjelické lýceá s dlhou tradíciou – v Levoči a Kežmarku, ktoré sa v tridsiatych – štyridsiatych rokoch 19. storočia významne zapísali do dejín slovenského národného obrodovania.

Na kežmarskej škole sa postupne zriaďovali vyššie akademické triedy s katedrami filozofie (1787), teológie (1801) a práva (1805). Týmto nadobudla kežmarská škola charakter lýcea – akéhosi prechodného stupňa medzi gymnáziom a univerzitou. Podľa reorganizácie z roku 1803 a školského poriadku z roku 1813 školu tvorili: ľudová škola s tromi triedami, vyššia škola s tromi latinskými gramatickými triedami, filozofický a akademický kurz. Vyučovali sa humanitné a prírodovedné predmety. Hlavným vyučovacím jazykom bola nemčina. Latinčina v akademických triedach pretrvávala ako vyučovací jazyk ešte začiatkom 19. storočia. Na škole s cca 350 žiakmi vtedy profesorský zbor tvorilo 7 riadnych profesorov a niekoľko externistov. Vzdelanie poskytovali mládeži bez rozdielu konfesie a národnosti. Maďarizácii škola odolávala do štyridsiatych rokov 19. storočia.

V kežmarskom gymnáziu z iniciatívy rektora školy Adama Podkonického už v roku 1795 vzniklo *Paedagogium* – pedagogický ústav, najmä pre vzdelávanie šľachtických synkov. Pretrval len 12 rokov.

Veľký vplyv na škole mal v priebehu prvých dvoch decínií 19. storočia známy osvietený učenc-ekonom Gregor Berzevici, kedysi sám študent kežmarského lýcea. Bol nielen jeho mecénom, ale vykonával na škole aj funkciu inšpektora.

V škole pôsobili aj ďalší významní pedagógovia, vedci a literáti, napríklad bratia Ján a Kristián Genersichovci, Ján Benedikty, Daniel Mihálik, Karol Kuzmány, Ján Chalupka, Matej Slavkovský, Ján Schneider, Pavol a Ján Hunfalvyovci a i. Školu navštevovali prevažne študenti zo slovenskej časti Uhorska (Spiš, Liptov, Šariš, Turiec, Gemer, Novohrad), z Chorvátska a Srbska. Viacerí z nich sa zaradili k významným slovenským národovcom. Boli medzi nimi napríklad Matej Šulek, Ladislav Bartholomeides, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký, Pavol Jozef Šafárik, Samo Chalupka, Daniel Lichard, Ctibor Zoch, Samo Tomášik, August Horislav Škultéty, Janko Kráľ, Juraj Langsfeld, Jonáš Záborský, Peter Bohúň a i.

Študenti v Kežmarku sa po vzore bratislavského lýcea v priebehu dvadsiatych – tridsiatych rokov 19. storočia aktivizovali aj v spolkovvej činnosti. Spolky zakladali na národnom princípe. Najskôr v roku 1821 vznikla študentská Nemecká spoločnosť, pri počiatku ktorej stál profesor Ján Chalupka. Mala vyslovene literárny charakter.

Slovenskí študenti si v roku 1824 za podpory profesorov Jána Benediktyho a Mateja Slavkovského založili vlastnú spoločnosť.³¹ Jej hlavným cieľom (šlo o prvý slovenský študentský spolok na území Slovenska) bolo dôkladné osvojenie materinského jazyka, literatúry, histórie, vlastná tvorba prózy a poézie, jej kritika a zaujímanie postojov k aktuálnym otázkam v spoločnosti. V tridsiatych rokoch činnosť spolku ochabla. Až v roku 1838 za pomoci bratislavského tajného spolku Vzájomnosť a levočských študentov založili v Kežmarku Ústav slovenský s cieľom „ve slovenčine se cvičiti“, predstavovať vlastnú tvorbu, zoznamovať sa s aktuálnymi spoločenskými otázkami a národne sa uvedomovať. Ústav sa zapájal aj do celonárodných kultúrno-literárnych podujatí a budoval knižnicu. Jeho vedúcou osobnosťou bol Jonatan Dobroslov Čipka.

Koniec tridsiatych rokov 19. storočia sa niesol v znamení národnostných roztržiek medzi maďarskými a slovenskými študentmi v Kežmarku. Štátna a cirkevná správa zasiahla proti nim zákazom ich schôdzok. Keď sa Kežmarčanom nepodarilo v roku 1840 získať na uvoľnené miesto profesora teológie Ľudovíta Štúra a z Kežmarku odišiel aj J. Čipka, Ústav slovenský už len živil. K oživeniu činnosti slovenských študentov tu došlo až v polovici štyridsiatych rokov, keď sa miestni študenti (podobne ako v Prešove, Banskej Štiavnici, Bratislave a Modre) prihlásili k Jednote mládeže slovenskej, ktorú vo februári 1845 v Levoči založil Ján Francisci. Jej náplňou bolo organizovať národno-kultúrne a telovýchovné podujatia, zúčastňovať sa na teoretických a praktických hodinách zameraných na pestovanie materinského jazyka. Činnosť Jednoty bola v podstate tajná. Uskutočňovala sa mimo lýcea. Súčasne si kežmarskí študenti založili aj Spolok miernosti. Jeho prvým predsedom sa stal Ján Kučera. Známu osobnosťou tu bol neskôr Ján Jesenský. Kežmarská Jednota mala v roku 1845 asi 12 členov. Do konca štyridsiatych rokov jej počet klesol a činnosť ochabla.

Levočské gymnázium, nachádzajúce sa v Hainovom dome, sa najmä po *Tolerančnom patente*

Obr. 86. Katolícke gymnázium v Levoči na maľbe, ktorá zachytáva jeho podobu z 18. a 19. storočia. Dole kolorovaná fotografia areálu gymnázia z prvej polovice 20. storočia.

Obr. 87. Evanjelické lýceum v Levoči. Súčasný stav. Dole pamätná tabuľa slovenským študentom.

³¹ V roku 1826 si svoj spolok založili srbskí študenti a v roku 1832 aj maďarskí.

Obr. 88. Evanjelické lýceum v Kežmarku. Stará budova s knižnicou. Súčasný stav.

Obr. 89. Piaristický gymnaziálny kostol v Podolínci.

považovalo za elitnú nemeckú školu pre evanjelikov z radov Nemcov, Slovákov i Maďarov. V tom čase tu bol rektorom Eliáš Chrastina, rodák z Trenčína. Po jeho smrti ho nahradil konrektor Ján Topercer a v roku 1793 za rektora školy bol zvolený Ján Martin Liedemann zo Spišskej Novej Vsi. Zo známejších učiteľov tu koncom 18. a začiatkom 19. storočia pôsobili napríklad Ján Magda, Ján Prelauf, Valentín Martin Reisz, Michal Schmögner zo Spišskej Novej Vsi, Matej Putz z Levoče, Ján Samuel Fuchs, Ján Kupec, Juraj Šándor, Juraj Müller z Dolného Kubína, Gotlieb Osterlamm z Levoče, Juraj Šablik z Dobšinej a i.

V roku 1801 škola získala status lýcea a počty jej študentov sa postupne zvyšovali. Kým koncom 18. storočia sa pohybovali medzi 200 – 250, začiatkom štyridsiatych rokov 19. storočia ich študovalo vyše 300. Azda najviac v školskom roku 1840/1841 – 373 študentov v 6 triedach. Pokles nastal až ku koncu prvej polovice 19. storočia. V roku 1848/1849 školu navštevovalo už iba 131 študentov, ktorí boli zaradení do 5 tried. Do roku 1849 platil na škole študijný poriadok zavedený v roku 1825.

Štúdium na levočskom lýceu bolo obľúbené najmä medzi slovenskými študentmi z Oravy, Liptova a Gemera. Hoci hlavným vyučujúcim jazykom tu bola začiatkom 19. storočia ešte latinčina, postupne sa zvýšená pozornosť venovala aj živým jazykom – nemčine, maďarčine a biblickej češtine, neskôr slovenčine.

Maďarizačný tlak na katolíckych i evanjelických školách v Uhorsku a najmä presadzovanie maďarčiny ako povinného vyučovacieho jazyka od dvadsiatych rokov spôsobil medzi učiteľmi i medzi študentmi národnostné rozpory. Nevyhla sa im ani Levoča, kde od začiatku tridsiatych rokov 19. storočia na evanjelickom lýceu pôsobili ako profesori, na jednej strane známy maďarizátor Ján Hoznek z Pokoradze (1831 – 1833), na strane druhej však aj Michal Hlaváček zo Skalice (1832 – 1854), uvedomelý Slováč, propagátor bibličtiny a kollárovských myšlienok československej jednoty a Slovanstva.

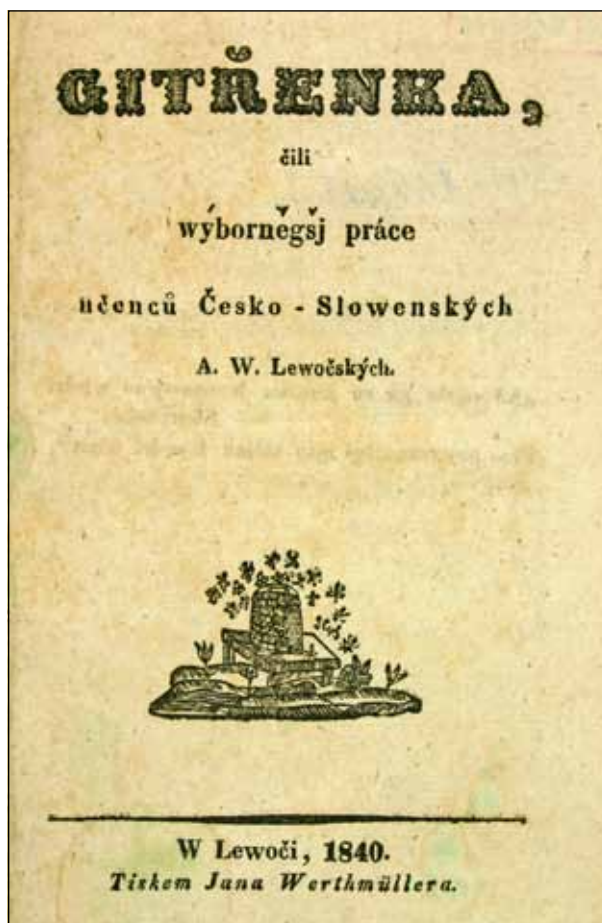
Veľkou zásluhou pedagogickej a organizátorskej činnosti Hlaváčka získala Levoča po Bratislave povest druhého veľkého centra slovenského národne uvedomelého študentského hnutia, ktoré sa radikalizovalo a postupne nadobúdalo politický charakter. Okrem vyučovania matematiky, geometrie, slovenčiny a iných predmetov sa stal Hlaváček hneď po svojom príchode do Levoče v roku 1832 vedúcou osobnosťou miestneho študentského spolku Česko-slovenskej spoločnosti slovenských študentov, neskôr aj rektorom

lycea. Udržiaval čulé kontakty s významnými osobnosťami slovenského obrodenia vrátane Jána Kollára. Zaslúžil sa o vydanie najúspešnejších literárnych prác slovenských levočských študentov v almanachu *Jitřenka* v roku 1840 tlačiarňou Jána Werthmüllera. Podobne ako ročenka študentov bratislavského lýcea *Plody*, aj tento zborník zohral významnú úlohu pre slovenské národné hnutie. Významnou mierou sa na jej obsahu svojimi básňami podieľal štúrovec Samo Bohdan Hroboň, ktorý tu na lýceu študoval od roku 1836.

Almanach ako dôkaz aktivizácie slovenského národného hnutia podráždil maďarské kruhy. Prostredníctvom viacerých časopisov sa ozvali ostré protesty a útoky proti levočským študentom a profesorovi Hlaváčkovi. Boli obviňovaní z vlastizrady i z panslavizmu. Dochádzalo k urážkam Slovákov a ich jazyka. Cirkevné, školské a štátne úrady boli vyzvané, aby proti nim zakročili. Podujal sa na to inšpektor evanjelickej cirkvi v Uhorsku gróf Karol Zai. Svojimi písomnými príkazmi superintendentom, levočským i kežmarským profesorom v roku 1841 nariadil maďarizáciu cirkevných zborov a škôl.

Tlak zo strany maďarských vládnucich kruhov sa tak premietol negatívne do aktivít levočských študentov. Hlaváček síce ostal profesorom bibličtiny, ale stiahol sa z verejného života, prestal byť vedúcim predstaviteľom slovenského študentského spolku. To nemalo dobrý dopad na aktivitu slovenských študentov. Spolok prakticky prestal existovať. Naproti tomu na lýceu naďalej legálne pracoval nemecký a maďarský študentský spolok.

Pre slovenskú časť poslucháčov bol veľkou vzpruhou v marci roku 1843 príchod 13 člennej skupiny študentov z bratislavského lýcea. Tí odišli do Levoče na protest proti zbaveniu Ľudovíta Štúra profesúry na tamojšej katedre. Boli medzi nimi napríklad Mikuláš Dohnány, Peter Kellner-Hostinský, Samuel Štúr, Ján Kučera a i. Keď za nimi na levočské lýceum v máji 1844 prišiel aj Ján Francisci, bývalý študent lýcea, teraz už do funkcie profesora slovenčiny, Levoča prevzala po Bratislave štafetu centra štúrovskej mládeže. Francisci nielenže sa stal nástupcom Hlaváčka vo funkcii profesora slovenskej reči a literatúry, ale aj vedúcim predstaviteľom slovenského študentského spolku – Ústavu, ktorý bol obnovený v roku 1843. Konflikt medzi maďarskými a slovenskými študentmi na oslave narodenín profesora Hlaváčka začiatkom decembra 1844 spôsobil zákaz činnosti slovenského študentského spolku a navyše evanjelický konvent pozbavil Francisciho miesta profesora na lýceu. Francisci

Obr. 90. Titulná strana almanachu *Jitřenka*, o ktorého vydanie sa zaslúžil najmä Michal Hlaváček.

Obr. 91. Portrét Janka Francisciho z čias meruôsmych rokov od Petra Bohúňa.

sa ale, po dohode so študentmi, rozhodol prednášať súkromne v meštianskych domoch (najmä Springerovcov a Probstnerovcov) slovenskú a českú gramatiku, literatúru i slovenské dejiny podľa štúrovskej koncepcie. Začiatkom roku 1845 zakázaný spolok študentov nahradil novým samovzdelávacím – *Jednotou mládeže slovenskej*. Dal mu pevnú organizačnú štruktúru. Študenti tu mali možnosť zúčastňovať sa teoretických i praktických hodín, mohli spracúvať i vzájomnou diskusiou konfrontovať témy z literatúry, politiky, náboženstva i histórie. Ich spoločné zasadnutia mali národno-buditeľský charakter. O svojej činnosti informovali aj študentské spolky podobného zamerania na ďalších evanjelických lýceách. K ich zjednoteniu v celouhorskom rámci došlo v auguste 1845 na zhromaždení v Liptovskom Mikuláši. Centrom *Jednoty mládeže slovenskej pri evanjelických školách v Uhorskej* sa stala Levoča a Francisci jej hlavným predstaviteľom.

Levočská študentská Jednota pod vedením Francisciho rozvinula bohatú činnosť. Vo svojich časopisoch uverejňovali literárne práce študentov, medzi ľuďom zbierali rozprávky a povesti, pre mešťanov hrávali divadelné hry, založili si hudobný súbor a šermiarsky krúžok. Francisci sa pričínal aj o založenie Spolku miernosti a Spolku mravnosti.

Po odchode Jána Francisciho za štúdiom práva na prešovské kolégium na jeseň roku 1846 činnosť levočskej Jednoty zoslabla a ubudlo aj členov. Jej vedúce osobnosti Pavol Dobšinský, Ján Botto, Samo Šípka, Ján Lacko, Mikuláš Dohnány nedokázali tomu zabrániť. Navyše medzi slovenskými študentmi sa začali prejavovať svetonázorové a filozofické rozpory. Tieto problémy, ale tiež perzekúcia slovenských študentov, často označovaných za panslávov prispeli i celkovému poklesu záujmu o štúdium na levočskom lýceu koncom štyridsiatych rokov 19. storočia. Študenti sa viac sústreďovali na politiku, divadelné predstavenia a spevokol. Prestali sa tiež dôsledne riadiť zásadami *Spolku miernosti*. Ba na jar roku 1848, keď sa schyľovalo k revolučným udalostiam, študenti začali s vojenským výcvikom. Viacerí z nich (Dohnány, Šípka, Záturecký, Dobšinský a i.) sa neskôr aj pridali k slovenským dobrovoľníkom.

Školstvo na Spiši by nebolo kompletne bez židovského školstva. Samotní židia považovali vzdelanie za veľkú hodnotu, pretože čítanie, štúdium a poznávanie *tóry* bolo dôležitou súčasťou ich náboženského života. Škola im na druhej strane vytvárala lepšie podmienky pre zapájanie sa do života v spoločnosti. Okrem vlastných škôl, ich deti navštevovali niekedy aj kresťanské školy.

Keďže v spišských mestách sa židia do polovice 19. storočia prakticky nemohli usadiť, ich školy fungovali v obciach, kde od konca 18. storočia bola vyššia koncentrácia židovského obyvateľstva. Šlo predovšetkým o Huncovce, Spišskú Starú Ves a Markušovce. Zvlášť huncovská škola, v ktorej už od prvej polovice 18. storočia vyučovali 1 – 2 učitelia a ktorá sa neskôr pretvorila na vyššiu židovskú školu pre prípravu rabínov (*ješiva*), mala aj vďaka svojim rabínom vynikajúcu povesť. Obdobie najväčšieho rozkvetu prežívala potom počas rabinátu Samuela Rosenberga koncom 19. storočia, keď sa po Bratislave stala ďalším medzinárodným centrom židovského školstva.

K šíreniu osvety a zvyšovaniu vzdelanostnej úrovne ľudu nielen na Spiši prispeli nepochybne aj levočské kníhtlačiarne. V rokoch 1776 – 1824 tu knihy a brožúry tlačil Michal Podhoránsky. Známych je asi 150 kníh a brožúr. Ďalšiu tlačiareň v Levoči v roku 1803 založil Ján Mayer, ktorú v roku 1815 prevzal Ján Werthmüller a povzniesol ju na vyššiu úroveň. Knihy tlačila aj v druhej polovici 19. storočia. Levočské tlačiarne okrem latinských, nemeckých a maďarských tlačí vydávali aj tlače v slovenčine. Boli medzi nimi kalendáre, náboženské knihy (katechizmy, spevníky, žalmy a pod.), učebnice (šlabikáre, poučenia), odborné knihy i beletria i iné príležitostné drobné tlače. V roku 1834 tu napríklad vyšla historická práca A. Kučmu (Kutschma) o roľníckom povstaní v roku 1831 (*Revolutio rusticana per Terras Scepusii*). Z beletrie to bolo viacero prác J. Chalúpku, napríklad *Kocúrkov* (1831), *Všetko naopak* (1832), *Trasorítka* (1833), J. Záborského (*Bájky*, 1840) a pod. Hoci tlačiarne pracovali pod prísnyim dozorom cenzora Werthmüller, v roku 1848 sa odvážil vytlačiť *Žiadosti slovenského národa*. Napriek tomu, že bol Nemcom, úrady ho obviňovali z panslavizmu a hrozili zatvorením tlačiarne.

Mnohé z kníh, ktoré vyšli aj v levočských tlačiarňach, sa dostali do súkromných knižníc šľachtických rodov (napríklad Hrhovských, Čákiovcov, Mariášiovcov, Draveckých, Jóniovcov, Dolevicéniovcov), cirkevných hodnostárov (spišskí biskupi Ján Révai a Jozef Bélik, generálny vikár Spišskej kapituly Jozef Karol Zbiško) a viacerých mešťanov žijúcich na Spiši. Svedčia o tom nielen zachované písomné pramene, ale aj *exlibrisy* a *supralibrosy* z ich knižníc, ktoré sa časom stali súčasťami školských knižníc (napríklad lýceálnych v Kežmarku a Levoči, seminárnej v Spišskej Kapitule) alebo verejných knižníc.

Spolková činnosť sa neobmedzovala iba na školy a študentov. V niektorých dejinách a mestách sa miestni farári a učitelia pokúšali zakladať

spolky striedmosti.³² Pracovali tiež bratstvá náboženského charakteru zasvätené rôznym sviätcom (Márii, Jozefovi, Anne), svätému Ružencu a pod. Aktivita ich členov sa prejavovala najmä počas procesií v čase slávenia veľkých sviatkov alebo sviatkov zvolených patrónov. Vo väčšine miest a mestečiek existovali aj podporné bratstvá, ktorých zmyslom bola spolupatričnosť a charita.³³

V spišských mestách najmä v tridsiatych – štyridsiatych rokoch 19. storočia svoju činnosť, s väčším či menším účinkom, rozvinuli aj spolky politického, hospodárskeho, vzdelávacieho i zábavného charakteru. Šlo o prirodzený spoločenský jav v celouhorskom meradle. Spoločnosť sa postupne industrializovala a objavovali sa v nej demokratický, občiansky a národnostný princíp.

Napríklad v roku 1833 v Spišskej Belej bol na národnostnej báze z iniciatívy Jána Ludvígha, neskoršieho poslanca uhorského parlamentu, založený *Maďarský spolok*, ktorého cieľom bolo šíriť maďarskú kultúru a maďarčinu ako úradný jazyk prostredníctvom rôznych zhromaždení pre občanov, štúdiom novín a časopisov, publikačnou činnosťou a pod. Schválenie jeho stanov narazilo vo vedení Provincie 16 spišských miest na odpor. Spolok napriek tomu naďalej neoficiálne vyvíjal svoju činnosť. Rozpustený bol až po aktivizácii jeho členov za pomadžarčenie názvov ulíc. Snahy o jeho legalizáciu v roku 1848 boli neúspešné. Aj v Matejovciach koncom štyridsiatych rokov 19. storočia vyvíjali svoju činnosť 2 spolky s politickým charakterom. Okrem toho tu existovali aj 2 čitateľské spolky s orientáciou na nemeckú tlač, podobne ako v Poprade. Okrem toho v Poprade vznikol literárno-homiletický spolok pre evanjelikov 5 podtatranských miest. S existenciou podobných spolkov treba počítať aj v ďalších spišských mestách, najmä v Levoči a Kežmarku.

Veľkostatkári z radov šľachty i mešťania – podnikatelia sa združovali do hospodárskych spolkov. Od štyridsiatych rokov 18. storočia v spiško-gemerskej oblasti Slovenského rudohoria úspešne pôsobila už spomínaná Hornouhorská ťažiarcka spoločnosť, združujúca podnikateľov v oblasti baníctva, hutníctva a železiarstva. Z roku 1819 existujú doklady na prácu pivovarníckej spoločnosti v Spišskej Novej Vsi a z roku 1849 aj zo Spišských Vlachov. V štyridsiatych rokoch 19. storočia úspešne pôsobil aj Spišský župný hospodársky spolok, ktorý vznikol roku 1841 z vyše 20 miestnych hospodárskych spolkov. Jeho cieľom

bolo zvýšenie úrovne poľnohospodárstva na Spiši prostredníctvom vzdelávania poľnohospodárov, ako racionalizovať výrobu, správne hnojiť, pestovať plodiny a ovocie, chovať dobytok i včely, využívať lúky a pasienky. V roku 1843 mal svoje zasadnutie napríklad v Kežmarku, ktorého súčasťou bola i výstava a súťažná prehliadka dobytky.

Zo spolkov zábavných, respektíve športovo-spoločenských dlhé tradície mali strelecké spolky v Levoči a Kežmarku, ktoré svoju činnosť vyvíjali prakticky nepretržite od 16. storočia. V roku 1818, s príspevom miestneho farára Karola Planica, svoju činnosť obnovil aj strelecký spolok (*Schützenverein*) v Lubici. V prvých dvoch decéniách 19. storočia pôsobil v Mníšku nad Hnilcom spolok tančmajstrov.

Znáмым spoločenským spolkom, vyhľadávaným najmä bohatými mešťanmi, bolo *Kasíno*, založené v roku 1833. Možno ho považovať za spolok moderného typu. Jeho členovia mohli svoj voľný čas v ňom tráviť či už v čítarni, zásobovanej knihami zo spolkovkej knižnice a desiatkami objednávaných časopisov, alebo v miestnostiach slúžiacich ako herne. Keď v polovici štyridsiatych rokov 19. storočia vznikol v Spišskej Sobote ďalší zábavný podnik na podobnom princípe a s rovnakým názvom *Casíno*, oba spolky akoby predznamenávali príchod novej doby, v ktorej dôležitú úlohu bude zohrávať mestská buržoázia.

Umenie a architektúra

Koncom 18. storočia sa aj na Spiši prelínali doznievajúci barokový sloh a na neho nadväzujúce rokoko s nastupujúcim klasicistickým štýlom. Dynamika a monumentalita baroka, ako aj jemné prvky rokokového slohu boli takto od poslednej štvrtiny 18. storočia nahradzované striedmymi, jednoduchými líniami klasicizmu. Nový sloh prevzal vzory z francúzskeho prostredia. Jeho neskorá fáza (približne prvá štvrtina 19. storočia) je označovaná ako empír (napoleonský sloh). Klasicizmus zasiahol prakticky všetky sféry umenia. Pre architektúru boli jeho typickým znakom *tympanony* – trojuholníkové štíty nad vchodmi alebo oknami, *rizality*, stĺporadia na priečelí sakrálnych budov i stavieb profánneho charakteru – kaštieľov šľachty, meštianskych domov, ako aj verejných budov. V tomto slohu boli na Spiši od osemdesiatych rokov 18. storočia, po vydaní *Tolerančného patentu*, stavané početné evanjelické chrámy,

³² Takýto spolok vyvíjal činnosť v roku 1846 napríklad v Gelnici.

³³ Koncom štyridsiatych rokov 19. storočia napríklad v Matejovciach existovali 4 bratstvá s charitatívnym účelom.

Obr. 92. Klasicistické stavby a prestavby verejnosprávnych budov: a) župný dom v Levoči, b) klasicistická radnica v Spišskej Novej Vsi, c) radnica v Kežmarku, d) radnica v Gelnici, e) radnica v Spišskej Sobote.

napríklad v Strážach pod Tatrami (1784), Ľubici (1784 – 1786), vo Veľkej Lomnici (1785), v Gelnici (1787), Matejovciach (1787), Spišských Vlachoch (1787), Batizovciach (1786 – 1791), Smolníku (1787), vo Švedlári (1787), v Mníšku nad Hnilcom (1787), Spišskej Novej Vsi (1789 – 1796), Spišskom Podhradí (1800 – 1808), Lučivnej (1815), vo Veľkej (1817), v Starej Lesnej (1821), Levoči (1825 – 1837), Poprade (1834 – 1835) a i. Staršie katolícke kostoly sa v tomto období väčšinou len prestavovali v klasicistickom slohu, ak už boli v dezolátnom stave. Vplýval na to ich vek, prípadne živelné pohromy – najčastejšie požiare. Príkladom bol v tomto smere farský kostol v Spišskom Podhradí. Ten bol v dôsledku požiaru v roku 1795

staticky tak poškodený, že bolo nutné ho zbúrať. Na jeho mieste postavili v rokoch 1825 – 1829 nový chrám v klasicistickom slohu podľa plánov Antona Weselovského aj s finančným príspevom Uhorskej komory. Častejšie ako nové chrámy boli stavané v tomto období klasicistické kaplnky, prípadne nové fary.

Z verejných budov profánneho charakteru bolo v spišských mestách postavených v období klasicizmu viacero významných objektov. V rokoch 1806 – 1826 v Levoči stavitel Anton Povolný z Jágru, azda najvýraznejšia postava klasicistickej architektúry na Spiši, postavil podľa plánov architekta H. Gentza pre administratívne účely Spišskej stolice honosnú budovu v empírovom slohu (takzvaný veľký župný dom). V niektorých spišských mestách boli staršie radnice prebudované v novom – klasicistickom slohu (Gelnica, Kežmarok, Spišská Sobota).

Zaujímavá situácia nastala v Spišskej Novej Vsi v roku 1775, keď mesto predalo svoju radnicu, prestavanú v rokoch 1763 – 1765 v rokokovom slohu, Provincii 16 spišských miest. Radnica bola hneď v rokoch 1775 – 1776 pod vedením novoveského staviteľa Františka Bartela adaptovaná pre potreby

provincie. Mesto si vzápätí so súhlasom panovníčky Márie Terézie postavilo v strede námestia vedľa farského kostola v rokoch 1777 – 1779 novú radnicu, už v klasicistickom slohu.

Z ďalších klasicistických budov je potrebné spomenúť budovu evanjelického lýcea v Kežmarku, ktorú postavili v roku 1775 podľa projektov a pod vedením staviteľa M. Krausa a prestavali v roku 1820. Z katolíckych budov prvky klasicistického slohu nesie budova kňazského seminára v Spišskej Kapitule postavená v roku 1810, ako aj niektoré kapitulské kanónie.

Taktiež stavby, respektíve prestavby kaštieľov a kúrií spišskej šľachty realizované koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia sa uskutočňovali v rokokovom a klasicistickom štýle. Takto si napríklad Mariášiovci v Markušovciach pôvodný renesančný kaštieľ zo 17. storočia prestavali v rokoch 1770 – 1775 v rokokovom slohu. Staviteľské práce zabezpečoval T. Lieb zo Solivaru, kamenárske Levočan M. Mráz a štukatérske J. Feeg z Kežmarku. Dvorný trakt bol obklopený francúzskym parkom, v ktorého zadnej časti v roku 1778 postavili letohrádok Dardanely. Stavba bola zverená spišským majstrom: staviteľovi F. Bartelovi zo Spišskej Novej Vsi, kamenárovi A. Petruškovi z Levoče a sochárovi – štukatérovi V. Schwartzovi z Podolíncu. Koncom 18. storočia si tu príslušníci mariášiovského rodu postavili ešte ďalšie dva menšie kaštiele s barokovo-klasicistickými prvkami. Svoje kaštiele si v rokokovom slohu v Bijacovciach (1780 – 1785) a v klasicistickom v Hodkovciach (1780, 1810 – 1820) rekonštruovali aj Čákiovci. Podobné klasicistické stavby, ale v menšom meradle – ako kúrie, vznikali i v ďalších spišských dedinách, kde bola usadená nižšia šľachta. Klasicistické kúrie stavajú aj šľachtici, ktorí vyšli z meštianskeho prostredia (napríklad Probstnerovci v Levoči).

Rovnako mešťania v mestách svoje domy prispôsobujú modernému slohu i modernejšiemu spôsobu života. K prestavbám sa uchýľujú z vlastnej iniciatívy pri relatívnom dostatku kapitálu a niekedy aj z nutnosti, najmä po ničivých požiaroch. Sú však prípady, keď jednoduchý klasicistický ráz naberajú iba čelné fasády domov smerujúce do námestia. Ostatné časti domov sú nezriedka dokladom barokových, renesančných, či ešte dokonca gotických prvkov.

Interiéry klasicistických chrámov, kaplniek, šľachtických kaštieľov, domy bohatých mešťanov vybavené sochami, nábytkom i iným drobným zariadením majstrov z dávnejších dôb boli doplnené aj dielami majstrov z obdobia doznievajúceho baroka, rokoka, nastupujúceho klasicizmu

Obr. 93. Medzi najzaujímavejšie stavby a prestavby z obdobia klasicizmu a baroka patria letohrádok v Dardanely a pôvodný renesančný kaštieľ v Markušovciach.

Obr. 94. Kaštieľ Čákiovcov v Bijacovciach. Hore s erbom rodu v dobovom náčrte. V strede kolorovaná fotografia zo začiatku 20. storočia. Dole súčasný stav.

Obr. 95. Hodkovský kaštieľ Čákiovcov v dvoch podobách.

Obr. 96. Kaštieľ Čákiovcov v Spišskom Hrhove.

Obr. 97. Bývalý kaštieľ Čákiovcov v Bystranoch.

i romantizmu.³⁴ Boli medzi nimi cudzí umelci,³⁵ ale aj takí, ktorí vyšli z domáceho prostredia. Kým medzi sochármi na Spiši chýbala v období klasicizmu výraznejšia osobnosť, ktorá by presiahla miestny rámec, neplatí to pre maliarstvo, kde sa vyprofilovalo niekoľko vynikajúcich umelcov. Nepochybne najvýznamnejšou z nich bol najmä Levočan Jozef Czauczik/Caucik (1780 – 1857), absolvent viedenskej akadémie, predovšetkým portrétista a maliar chrámových obrazov. Svojimi portrétmi zachytil stovky cirkevných osobností, banských podnikateľov a úradníkov, príslušníkov šľachtických i meštianskych rodín zo Spiša. Medzi jeho mecénov patrili najmä Čákiovci a Probstnerovci. Stal sa vzorom pre viacerých maliarov pôsobiacich v slovenskom prostredí.

Z ďalších maliarov, jeho súčasníkov, je potrebné spomenúť taktiež Levočanov krajinkára-akvarelistu Jána Jakuba Müllera (1780 – 1828) a portrétistu Jána Rombauera (1782 – 1849). Dlhší čas pôsobil aj v Rusku, preto bola jeho tvorba ovplyvnená ruským romantizmom. V prvej polovici 19. storočia na Spiši ešte pôsobili Jozef Lerch (1750 – po 1828), barokovo-klasicistický portrétista a maliar oltárnych obrazov, krajinkár Karol Tibelly (1813 – 1870), rodák zo Spišského Podhradia, ovplyvnený názormi štúrovskej generácie, ako aj bratia Müllerovci (Ludovít a Gustáv), synovia Jána Jakuba Müllera, absolventi Viedenskej umeleckej akadémie. Kým Ludovít (1807 – 1864) sa venoval kresliarstvu a medirytine, Gustáv (1811 – po 1850) pokračoval v šľapajach otca ako maliar vedút a krajinkár, ale maľoval aj zátišia a portréty. Z kultúrneho levočského prostredia vyšiel aj maliar európskeho formátu Karol Marko st. (1791 – 1860), pôvodne inžinier.

Z remesiel, ktoré inklinovalo k umeniu možno uviesť zlatníctvo. Z majstrov barokového a rokokového zlatníctva v Uhorsku bol najvýraznejšou postavou bezpochyby Ján Silaši (Szilassy), ktorý pôsobil v Levoči vyše 50 rokov (zomrel 1782). Desiatky jeho kalichov, cibórií, monštrancií a pacifikálov v chrámoch Spiša i mimo neho sú dôkazom jeho mimoriadnych umeleckých schopností. Vysokú úroveň má emailová maľba, ktorou zdobil svoje diela.

Súčasťou umenia v období klasicizmu a romantizmu bolo aj divadlo a hudba. Divadelné predstavenia kočujúcich spoločností a hudobné

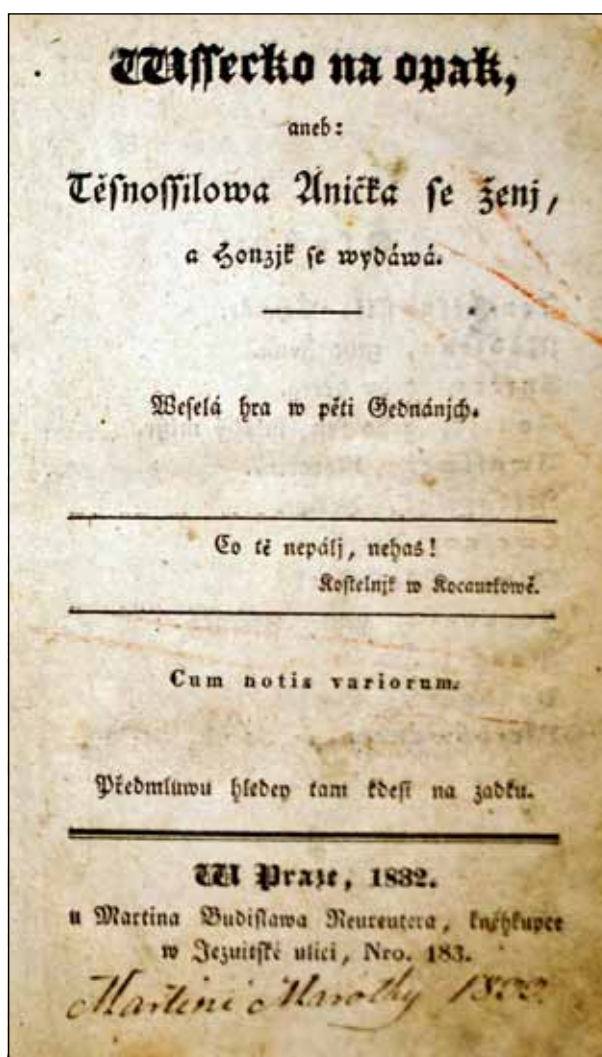
³⁴ Rokoková sochárska výzdoba z druhej polovice 18. storočia sa nachádza napríklad vo farských kostoloch v Spišskej Starej Vsi, Podolínci, Podhoranoch, Poprade, Mlynici či Spišských Vlachoch.

³⁵ Koncom 18. storočia na Spiši pôsobil známy dánsky portrétista J. J. Stunder (1759 – 1811). Portrétoval spišskú šľachtu i mešťanov. Namaľoval, okrem iného obraz Kristus na Olivovej hore pre evanjelický chrám v Spišskej Novej Vsi.

koncerty, na ktorých zneli symfónie, oratóriá, sonáty i ďalšie komorné skladby, boli v kaštieloch neodmysliteľnou súčasťou života šľachty aj na Spiši. V kostoloch znela chrámová organová hudba, ktorej katolíci, ako aj evanjelici pripisovali veľký význam. Na mnohých dedinách sa v tom čase stavali v kostoloch chóry a pribúdali organy. Na Spiši sa v pobarokovom období nevyprofilovali medzi skladateľmi a hudobníkmi výraznejšie osobnosti. Medzi výnimky ešte azda možno zaradiť premonštrátskeho kňaza Eugena Jančíka (1752 – 1808) rodáka zo Spišského Podhradia, ktorý ako sa *regenschori* v Jasove venoval neskorobarokovej piesňovej tvorbe a *ofertóriám*. Na strane evanjelikov je potrebné spomenúť levočského organistu a kantora, pôvodom z Nemecka, Fridricha Vilhelma Wagnera (1815 – 1887), pedagóga na levočskom lýceu, ktorý skomponoval vyše 100 hudobných skladieb. Organisti a kapelníci sa sústreďovali väčšinou na prepisy diel slávnych skladateľov (najmä Haydna, Beethovena, Liszta, Mozarta a Schuberta). Kým magnátskym rodom v okolí Bratislavy sa darilo na svoje koncerty priviesť aj niektoré slávne osobnosti, na Spiši o tom nemáme správy. Zo spišských miest i napriek tomu existujú informácie o divadelných predstaveniach. Ohotnícke divadlo hrávali študenti na školách v Levoči, Kežmarku i Podolínci. V Levoči v rokoch 1787 – 1788 účinkovala nemecká divadelná spoločnosť Barbory Göttesdorfferovej. Súčasťou jej činnosti bolo aj usporadúvanie bállov. V spišských mestách vystupovala často od osemdesiatych rokov 18. storočia aj košická divadelná spoločnosť. V Levoči svoje predstavenia hrala v roku 1798, keď jej prvým riaditeľom bol Jindřich Bulla. Podporovateľom divadelníctva na Spiši bol aj G. Berzevici, ktorý v roku 1794 na jeho rozvoj zriadil základinu vo výške 1 000 zlatých.

Začiatkom 19. storočia banskí úradníci v Smolníku nechali postaviť pri príležitosti návštevy uhorského palatína Jozefa (1806) vcelku komfortné divadlo, ktoré patrí k najstarším stálym divadlám na Slovensku. Postavené bolo z kameňa a vykurovalo sa. Vybavené bolo javiskom, kulisami, garderóbou i knižnicou. Predstavenia zabezpečoval vlastný ochotnícky činoherný súbor *Spolok priateľov divadla* (prvý na Slovensku), ale vystupovali tu aj kočovné nemecké a maďarské divadelné spoločnosti. V roku 1840 tu ochotníci uviedli dve divadelné hry od J. Chalupku.

Významnú kapitolu v dejinách slovenského ochotníckeho divadelníctva predstavuje štúrovské divadlo. V tridsiatych – štyridsiatych rokoch 19. storočia sa na Slovensku vytvorili jeho tri hlavné centra. Po Liptovskom Mikuláši (1830)

Obr. 98. Titulný list zbierky divadelných hier, ktoré hrali slovenskí herci v Levoči.

a Sobotišti (1841) sa ďalším štúrovským divadelným centrom stala Levoča. Hlavnú zásluhu na tom mal J. Francisci, ktorý v roku 1845 založil Jednotu mládeže slovenskej, v ktorej sa študenti okrem teoretickej časti venovali aj praktickým cvičeniam. Ich súčasťou bolo recitovanie, spev, hudba a divadlo, ktorými sa učili vystupovať na verejnosti. Ochotnícke divadlo viedol ako správca Štefan Mandelík, ktorý napísal *Dejepis sukromního divadla slovenských ochotníkův v Levoči roku 1845/46*. Vyplýva z neho, že súbor v tomto období uviedol 22 predstavení v slovenčine (12), češtine (3), nemčine (4), chorvátčine (2) i maďarčine (1). Predstavenia sa konali najmä v dome Probstnerovcov. Ich repertoár tvorili najmä diela J. Chalupku (*Kocúrko*, *Všetko naopak*, *Starúš plesnívec*, *Trasorítka*), Klicperu, Štěpánka, Hýbla, Kotzbuea, Kisfaludyho. Súbor zahral aj aktuálnu hru M. Dohnányho: *Odchod Slovákov z Bratislavy*, ktorá bola odozvou na nedávny protestný odchod študentov.

Osobnosti Spiša

(Výber)

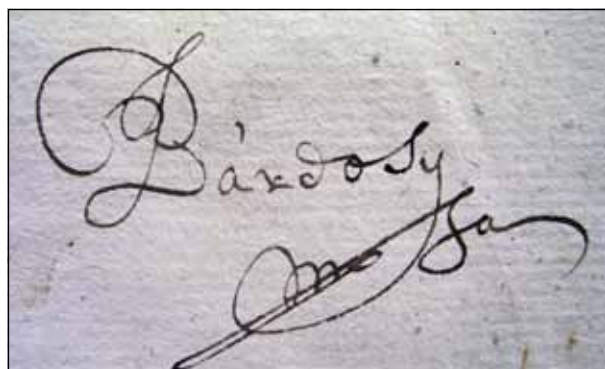
AUGUSTÍNI-AB HORTIS Samuel (1729 – 1792) – prírodovedec, pedagóg, evanjelický farár, pôvodcom z Veľkej Lomnice. Právo študoval na prešovskom kolégiu, teológiu a prírodné vedy na univerzitách vo Wittenbergu, Greifswalde a Berlíne. Pôsobil na lýceu v Kežmarku a potom ako

Obr. 99. Erb rodu Augustini Ab Hortis.

evanjelický farár v Spišskej Sobote. Patril k slobodomurárom. Zaslúžil sa o veľkú zbierku tatranských minerálov. Vo viedenskom časopise *Anzeigen* publikoval početné štúdie a odborné články z mineralógie, geológie, topografie a histórie. Medzi nimi vyšla v roku 1775 aj rozsiahla (39 pokračovaní) historicko-etnografická publikácia o Rómoch v Uhorsku, ktorá reflektovala reformnú snahu Márie Terézie o začlenenie Rómov do spoločnosti.

BÁRDOŠI (BÁRDOSSY) Ján (1738 – 1819) – historik, právnik a pedagóg. Košický rodák študoval právo v Jágri a filozofiu na univerzite vo Viedni. V rokoch 1787 – 1808 bol riaditeľom levočského gymnázia, župným funkcionárom a cenzorom levočskej tlačiarne. Vo svojich historických a právno-historických dielach sa venoval vzniku uhorských hraníc, vývoju uhorského

Obr. 100. Portrét a podpis Jána Bárdošiho.

práva, *Anonymovej kronike*, dejinám Hunov a Maďarov, šľachtickej insurekcii, dielu G. Berzeviciho o uhorskom obchode a priemysle. Jeho najvýznamnejšou prácou sú doplnky k diplomatáru K. Wagnera (*Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*). Niektoré jeho práce ostali v rukopise.

BERZEVICI (BERZEVITZY) Gregor František (1763 – 1822) – právnik a ekonóm, propagátor tatranskej turistiky, funkcionár kalvínskej cirkvi. Patril k najvýznamnejším osvieteným učencom v Uhorsku. Pochádzal zo zemianskej rodiny z Veľkej Lomnice. Klasické jazyky, právo a filozofiu študoval na evanjelickom lýceu v Kežmarku, právo na univerzite v Pešti, právo a ekonómii v Göttingene. Študijné cesty podnikol v Nemecku, Francúzsku, Belgicku, Anglicku a Poľsku. Od roku 1802 bol členom-korešpondentom Kráľovskej učenej spoločnosti v Göttingene.

V rokoch 1782 – 1795 zastával úradnícke funkcie v štátnej, súdnej a vo vojenskej správe. Bol stúpencom reforiem Jozefa II. a v ich duchu sa stal

Obr. 101. Podobizeň jedného z najvýznamnejších osvietenecov Uhorského kráľovstva Gregora Berzeviciho.

zakladateľom hospodárskej geografie a moderných koncepcií v hospodárstve Uhorska. Sympatizoval s ideami Veľkej francúzskej revolúcie a uhorskými jakobínmi. Na ich obranu vydal v Budín-Pešti anonymnú brožúrku. Po odchode na svoj majetok vo Veľkej Lomnici od roku 1795 sa venoval problematike uhorského feudálneho systému, obchodu, priemyslu a roľníctvu. Podrobil ich kritike a navrhoval zmeny – osvietenskými reformami. Podporoval výkup poddaných ako hlavnú cestu zlepšenia ich sociálneho postavenia, zakladanie manufaktúr a podobne. Uhorskému snemu adresoval návrhy na zlepšenie postavenia ľudu najmä na Spiši a v Šariši. Zaoberal sa riešením vodnej cesty zo Spiša do Varšavy. V jazykovej otázke sa staval za latinčinu ako univerzálny jazyk v multietnickom Uhorsku. Jeho najvýznamnejšie diela: *De commercio et industria Hungariae – O obchode a priemysle Uhorska*. (Levoča 1797); *De conditione et indole rusticorum in Hungaria – O postavení a povahe roľníkov v Uhorsku*. (Levoča 1806); *Ansichten des asiatisch-europäischen Welthandels – Pohľady na ázijsko-európsky svetový obchod*. (Budín-Pešť 1808) a iné.

CZAUZIK (CAUCIK) Jozef (1780 – 1857) – maliar. Narodil sa i zomrel v Levoči. Tu absolvoval

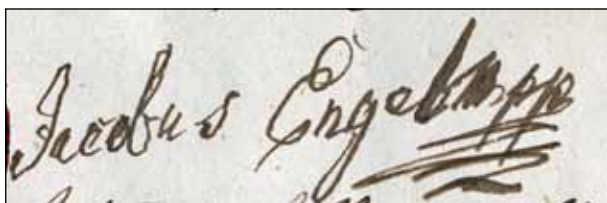
gymnaziálne štúdiá. Začiatkom 19. storočia študoval maliarstvo na Akadémii výtvarných umení vo Viedni u prof. Huberta Maurera. Pôsobil v Le-

Obr. 102. Portrét maliara Jozefa Czauzika od Jána Jakuba Stundera.

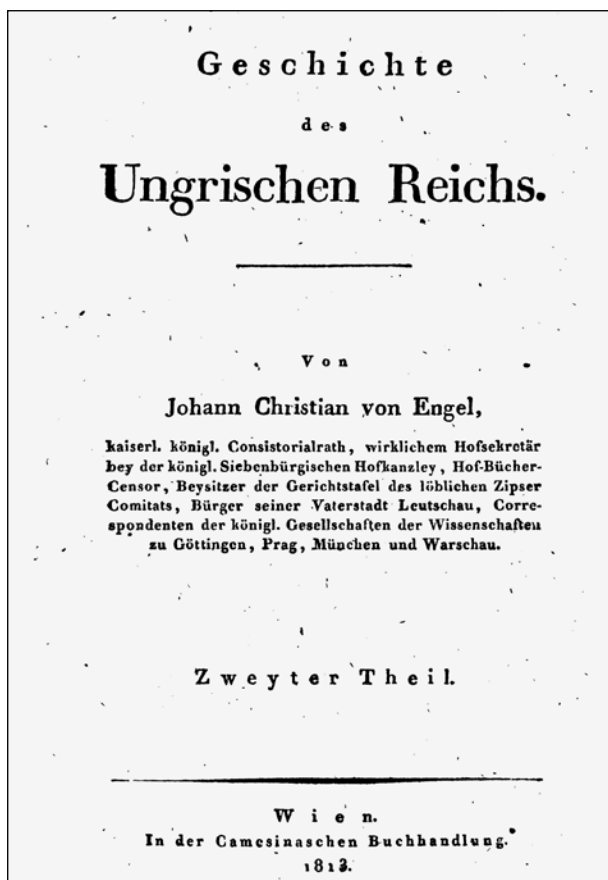
voči ako maliar portrétov, krajínok, oltárnych obrazov. V jeho tvorbe je badateľný vývoj od klasicizmu cez empír a romantizmus k realizmu. Czauzikove veľkoplošné obrazy zdobia početné katolícke i evanjelické chrámy na východnom Slovensku (napríklad Levoča, Smižany, Lubicca, Spišské Podhradie, Spišský Štiavnik, Spišská Nová Ves, Spišská Sobota a iné). Bol najznámejšou osobnosťou predrealistického spišského maliarstva v prvej polovici 19. storočia. Jeho dielo ovplyvnilo viacerých spišských maliarov (Gustáv Müller, Karol Tibelly, Teodor Boem a iní).

ENGEL Ján Jakub (1749 – 1831) – lekár, brat Jána Kristiána. Narodil sa v Levoči, kde aj absolvoval gymnaziálne štúdiá. Medicínu vyštudoval na Trnavskej univerzite. Od roku 1777 bol praktickým lekárom v Kežmarku, neskôr sa stal hlavným stoličným lekárom a súdnym úradníkom stolice. Bol známym organizátorom verejného zdravotníctva, pôrodníctva a veterinárstva na Spiši. Publikoval prácu o liekoch pri akútnych ochoreniach (1773) a vydal predpisy o ochrane obyvateľstva pri more dobytka a besnote zvierat (1790, 1828, 1829). Za zásluhy bol v roku 1792 spolu s bratom povýšený do šľachtického stavu. Zomrel počas cholerovej epidémie na Spiši.

Obr. 103. Erbová pečať a podpis Jána Jakuba Engela.

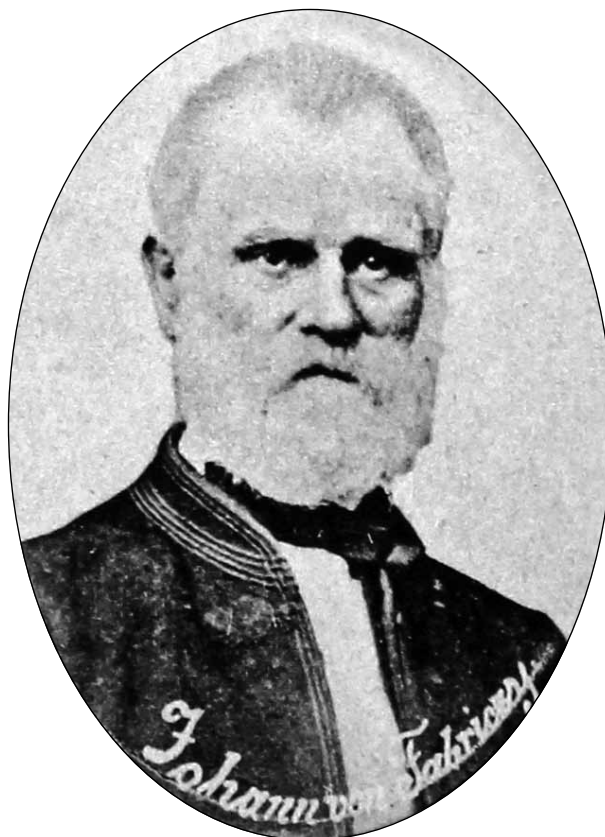
ENGEL Ján Kristián (1770 – 1814) – úradník a historik, brat Jána Jakuba. Rodák z Levoče, lyceálne štúdiá absolvoval v rodnom meste a Bratislave.

Obr. 104. Titulná strana druhej časti „Dejín Uhorskej ríše“ od Jána Kristiána Engela.

V rokoch 1789 – 1791 študoval filozofiu, filológiu, diplomatiku, históriu, štatistiku a právo na univerzite v Göttingene. Bol úradníkom Sedmohradskej dvorskej komory vo Viedni, súdnym úradníkom Spišskej stolice a funkcionárom evanjelickej cirkvi a. v. Zaujímal sa o históriu, geografiu, právo, filológiu a politiku. Bol členom korešpondentom viacerých učených spoločností (Göttingen, Praha, Varšava, Mníchov, Charkov). Vydal viaceré publikácie k dejinám Uhorska a susedných krajín (Halič, Vladimírsko, Ukrajina) a publikoval štúdie v odborných časopisoch, doma i v zahraničí (týkali sa napríklad Jána Zápoľského, liečivých prameňov v Novej Lubovni atď.).

FABRICI (FABRICZI) Ján (1800 – 1865) – geodet. Narodil sa v Levoči, študoval na lýceu v Levoči a Kežmarku, potom zememeračstvo na inštitúte v Pešti

Obr. 105. Dobová podobizeň geometra Jána Fabriciho.

a na univerzite vo Viedni. Bol inžinierom-zememeračom Spišskej stolice (1822 – 1823, 1830 – 1849) a Oravského komposesorátu (1823 – 1830). Zaslúžil sa o reguláciu vodných tokov, stavieb ciest a technických diel na Spiši. Bol spoluautorom mapy rieky Poprad (1830 – 1832) a Spišskej stolice (1850). Zaujímal sa o tatranskú prírodu. Publikoval články v odborných i populárnych časopisoch. Za účasť v revolúcii na strane Maďarov prišiel o prácu, zamestnal sa na šľachtických panstvách, podieľal sa na komasácii a príprave máp.

FABRICI (FABRICZY) Samuel (1791 – 1858) – právnik a spisovateľ, funkcionár evanjelickej cirkvi a. v., rodák z Popradu. Študoval na lýceách

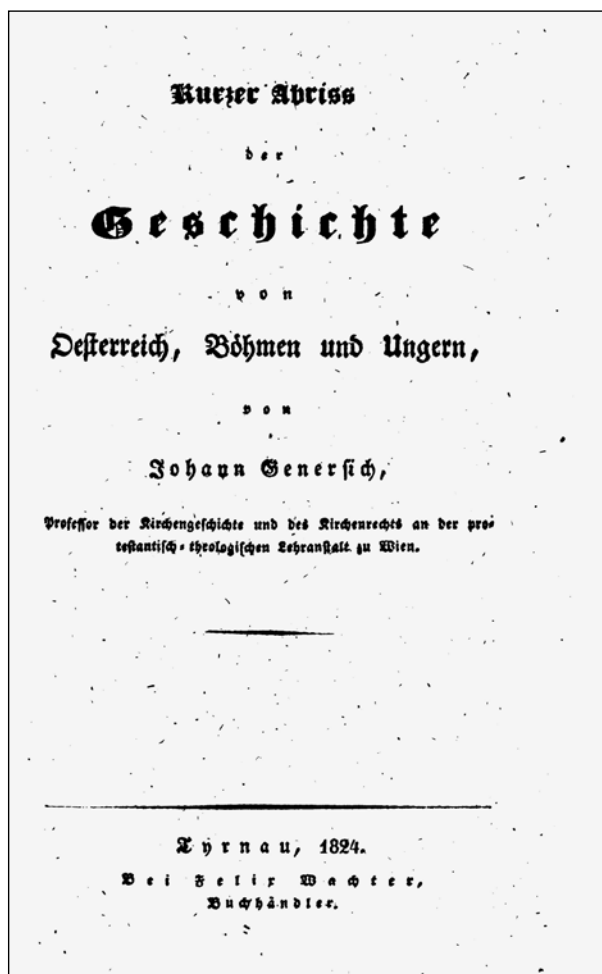
Obr. 106. Podobizeň Samuela Fabriciho.

v Levoči a Kežmarku. V roku 1810 sa stal právnikom a neskôr (1832) členom Uhorskej akadémie vied. Pôsobil ako úradník a právnik v Šarišskej a Spišskej stolici, i ako právny poradca viacerých šľachtických rodov (Čáki, Koburg, Paločaj atď.). V rokoch 1827 – 1845 bol poslancom uhorského snemu za Levoču. V revolučných rokoch 1848 – 1849 pôsobil ako radca na ministerstve kultu a osvety, potom ako advokát v Levoči. Bol v kontakte s viacerými významnými osobnosťami politického i kultúrneho života v Uhorsku (G. Berzevici, Š. Sečení, J. I. Bajza a i.). Publikoval najmä z oblasti trestného práva, histórie, filozofie a teológie. Venoval sa tiež beletrii, literárnej kritike a prekladom z angličtiny a francúzštiny. Bol prvým autorom životopisu G. Berzeviciho (1822). Viaceré jeho práce ostali v rukopisoch.

FUCHS Kristián Viliam (1802 – 1853) – geológ, banský odborník. Narodil sa v Levoči. Gymnaziálne štúdiá absolvoval vo Lvove, univerzitu vo Viedni (botanika, chémia, mineralógia). Doktorát získal v roku 1829. V rokoch 1832 – 1833 si štúdium doplnil na Baníckej a lesníckej akadémii v Banskej Štiavnici. Potom pôsobil na viacerých

miestach ako banský a hutnícky odborník. Po revolúcii v rokoch 1848 – 1849 bol prepustený zo služieb eráru, odišiel do Srbska, kde sa venoval správe baníctva a hutníctva. Spočiatku sa venoval botanickým výskumom, neskôr otázkam výškových meraní (publikované: Viedeň, 1843) a praktickým bansko-geologickým problémom. Geologicky skúmal Benátske Alpy (publikoval: Viedeň, 1844), Banát i ďalšie banské revíry v habsburskej ríši. Výskum robil aj v archívoch. Pripravovanú prácu o baníctve a mincovníctve nedokončil.

GENERSICH Ján (1761 – 1825) – spisovateľ, historik, pedagóg, teológ. Pochádzal z obchodníckej rodiny. Študoval v Debrecíne, vo Vyšnej Slanej,

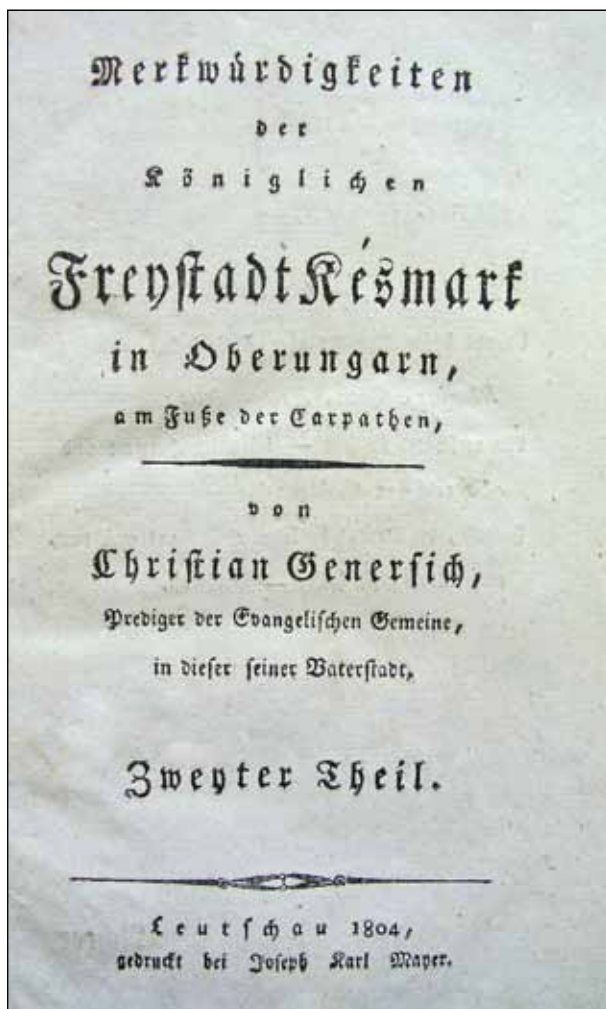

Obr. 107. Titulná strana publikácie „Dejiny Rakúska, Čiech a Uhorska“ od Jána Genersicha.

v Kežmarku a Bratislave. Vysokoškolské štúdiá teológie a klasickej filológie absolvoval na univerzite v Jene (1782 – 1785). Od roku 1788 vyučoval na lýceu v Kežmarku rétoriku, filozofiu a históriu. U žiakov presadzoval myšlienky racionalizmu, neohumanizmu a filantropizmu a u viacerých vzbudil záujem o históriu (napríklad P. J. Šafárik). Veľkú pozornosť venoval aj vzdelávaniu dievčat. V roku 1806 založil v Kežmarku

Literárnu spoločnosť, ktorá mala zaobstarávať odbornú literatúru a časopisy a zabezpečiť jej výmenu medzi členmi spoločnosti. Patril k nej napríklad i G. Berzevici. V roku 1821 odišiel za profesora cirkevného práva a dejín na evanjelický teologický inštitút do Viedne. Publikoval početné práce z didaktiky, pedagogiky, histórie, prírodovedy i jazykovedy. Patrí k spisovateľom didakticko-moralistickej literatúry pre mládež.

GENERSICH Kristián (1759 – 1825) – prírodovedec, pedagóg a historik, brat Jána. Podobne ako jeho brat študoval na školách v Kežmarku, Brati-

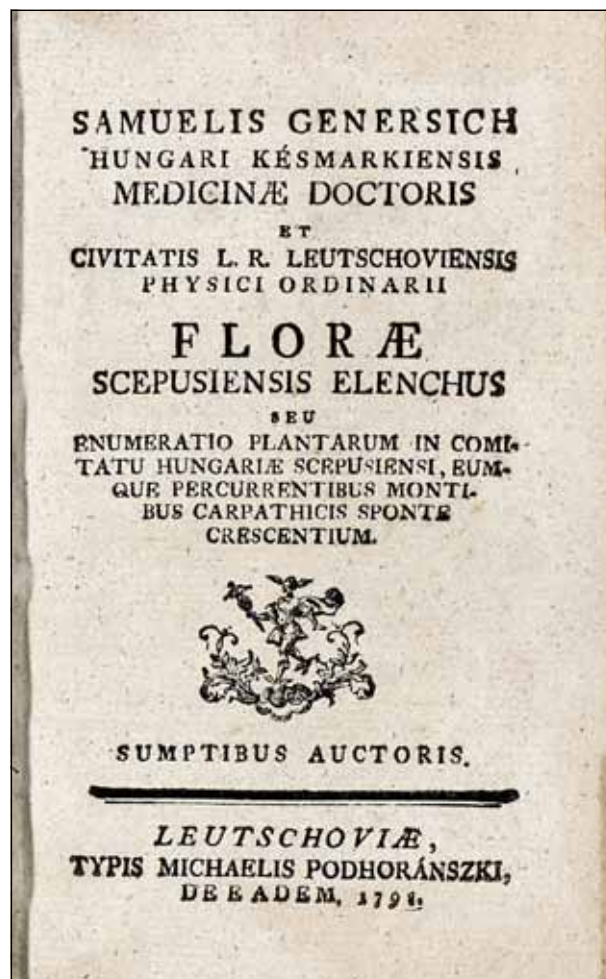

Obr. 108. Titulná strana druhej časti publikácie „Pamätihodnosti slobodného kráľovského mesta Kežmarok...“ od Kristiána Genersicha.

slave, Debrecíne a vo Vyšnej Slanej. Univerzitné štúdiá absolvoval v Jene, Göttingene a Utrechte. Spočiatku pôsobil na gymnáziu v Gemeri ako profesor i konrektor školy. V roku 1789 sa stal evanjelickým kazateľom a neskôr farárom v Kežmarku. Tu istý čas pôsobil ako profesor teológie a cirkevných dejín na lýceu. Zaoberal sa botanickým, mineralogickým a topografickým výskumom v Karpatoch, dejinami Kežmarku

i cirkevnými dejinami. Publikoval viacero prác a štúdií. Niektoré ostali v rukopisoch. Bol členom Mineralogickej spoločnosti v Jene. Patril k popredným evanjelickým kazateľom.

GENERSICH Samuel (1768 – 1844) – lekár a botanik, brat Jána a Kristiána. Stredoškolské štúdiá absolvoval v Kežmarku a potom medicínu na

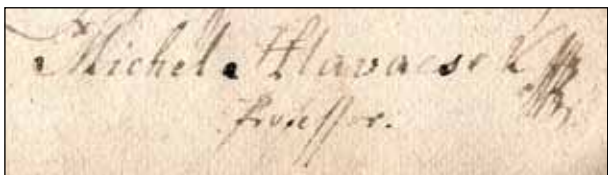

Obr. 109. Titulný list publikácie Samuela Genersicha o spišskej flóre.

univerzite vo Viedni. Pôsobil ako praktický lekár najskôr v Kežmarku a potom v Levoči. V roku 1806 sa stal čestným členom Botanickej spoločnosti v Regensburgu. Bol prvým systematickým botanikom a veľkým znalcom spišskej flóry, ku ktorej zostavil súpis 950 rastlín a katalóg 588 zriedkavých rastlinných druhov. Publikoval ich v Levoči v rokoch 1798 a 1801.

HLAVÁČEK Michal (1803 – 1885) – pedagóg. Rodák zo Skalice, lyceálne štúdiá absolvoval v Bratislave, teológiu na univerzite v Halle, matematiku a fyziku na univerzite v Göttingene. Spočiatku bol kaplánom v Bratislave, v rokoch 1832 – 1854 pôsobil ako profesor na levočskom evanjelickom lýceu. Podľa bratislavského vzoru tu založil študentskú Spoločnosť česko-slovanskú,

ktorá formovala svojich členov po stránke literárnej i národnobuditeľskej. S jeho podporou levočskí študenti vydali v roku 1840 almanach *Jitřenka*,

Obr. 110. Podpis Michala Hlaváčka.

v ktorej prezentovali svoju literárnu tvorbu. Aj zásluhou jeho osobnosti, jeho aktivít a intenzívnej spolupráce so štúrovcami prešla časť študentov z bratislavského lýcea do Levoče na protest proti zosadeniu L. Štúra. Je pochovaný v Levoči.

HUNFALVY Pavol (1810 – 1891) – jazykovedec, etnograf, historik, funkcionár evanjelickej cirkvi a. v., rodák z Veľkého Slavkova, pôvod-

Obr. 111. Portrét Pavla Hunfalvyho.

ným menom Hunsdorfer. Stredoškolské štúdiá absolvoval na gymnáziu v Kežmarku, rétoriku, filozofiu, právo a teológiu na lýceách v Miškovci a Kežmarku. V roku 1838 sa stal právnikom a súčasne vychovávateľom v rodine Podmanickovcov. Od roku 1841 bol dopisujúcim členom Uhorskej akadémie vied, neskôr jej podpredsedom. V roku 1842 ho prijali za člena Kisfaludyho učenej spoločnosti. Od toho istého roku vyučoval právo na lýceu v Kežmarku, kde bol v rokoch 1846 – 1847 aj jeho rektorom. V roku 1848 sa stal

poslancom uhorského snemu za Spišskosobotský okres. Po revolúcii sa presťahoval do Pešťbudína. Tu sa angažoval pri propagovaní maďarskej kultúry. Venoval sa histórii i národopisu. Stal sa zakladateľom modernej maďarskej porovnávacej jazykovedy, založil časopisy *Új Magyar Múzeum*, *Magyar Nyelvtudomány* a Uhorskú etnografickú spoločnosť. Vydával časopisy v nemčine propagujúce maďarskú kultúru. Jeho najvýznamnejšie práce boli publikované po roku 1850.

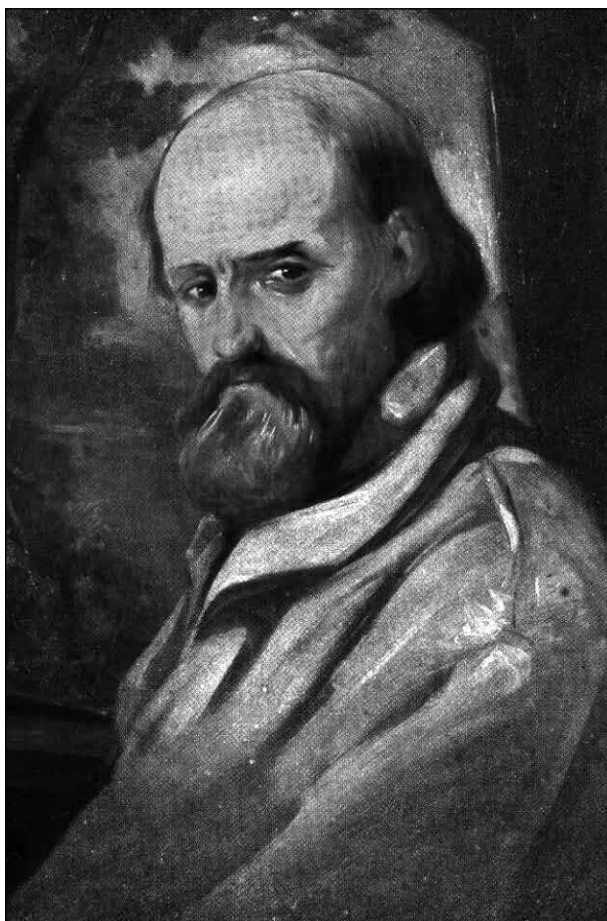
KRAY Pavol (1735 – 1804) – vojak a projektant (inžinier), rodák z Kežmarku. Študoval v Kežmarku, Banskej Štiavnici a vo Viedni. V cisárskej armáde dosiahol hodnosť poľného maršála (1796). Zúčastnil sa vojen s Pruskom (1756 – 1763, Tureckom (1788 – 1789) i s napoleonským Francúzskom. V roku 1800 bol menovaný veliteľom porýnskej armády. Zúčastnil sa potlačenia roľ-

Obr. 112. Portrét kežmarského rodáka Pavla Kraya.

nickeho povstania v Sedmohradsku. Bol autorom viacerých projektov (most v Bardejove, cesty na Spiši), mapy Spiša a Kežmarku. Za zásluhy bol v roku 1792 povýšený do barónskeho stavu a vyznamenaný Radom Veľkokríža Márie Terézie.

MARKO Karol st. (1791 – 1860) – maliar a zememerač, rodák z Levoče. Študoval na gymnáziu v Levoči, ďalej sa špecializoval na štúdium matematiky a geometrie v Kluži a Pešti. V rokoch 1818 – 1822 študoval na Kresliarskom inštitúte v Pešti a Akadémii výtvarných umení vo Viedni.

Obr. 113. *Autoportrét Karola Marka.*

Spočiatku pôsobil ako kartograf na komorskom panstve Lubovňa, neskôr na biskupstve v Rožňave. Maliarstvu sa venoval spočiatku len amatérsky. Medzi motívmi jeho krajinomalieb sa nachádza aj spišská krajina, či tatranská príroda. V roku 1832 sa presťahoval do Talianska, kde pôsobil na viacerých miestach (Rím, Pisa, Florencia, Toskánsko). Vypracoval sa na popredného predstaviteľa európskej krajinomalby. Venoval sa aj portrétnej tvorbe a miniatúram. Stal sa vyhľadávaným umelcom v Taliansku a profesorom na výtvarnej akadémii vo Florencii. Od roku 1840 bol členom aj Uhorskej akadémie vied. Jeho klasicistické diela sú ovplyvnené romantizmom. Dnes zdobia mnohé európske galérie (Budapešť, Bratislava, Košice, Viedeň, Mníchov, Kodaň, Florencia, Drážďany, Praha, Lipsko a i.).

MÜLLER Gustáv (1811 – po 1850) – maliar, rodák z Levoče. Prvé maliarske skúsenosti získaval u svojho otca a u J. Czauzika. V rokoch 1836 – 1837 študoval kreslenie na výtvarnej akadémii vo Viedni. Koncom štyridsiatych rokov sa do Viedne aj presťahoval. Venoval sa najmä portrétnej tvorbe (známy je portrét Gustáva Hrhovského (Görgey), Jána Burjana a iných), menej krajinomalbe (Spišská Kapitula, kúpele Lubovňa, Tatry

Obr. 114. *Autoportrét Gustáva Müllera.*

od Veľkej Lomnice). Patril k maliarom spišského okruhu reprezentujúcich meštiansky realizmus.

MÜLLER Ján Jakub (1780 – 1828) – maliar, levočský rodák, súčasník J. Czauzika. Maliarstvo študoval na viedenskej akadémii koncom 18. sto-

Obr. 115. *Portrét Jána Jakuba Müllera od Jána Alojza Horu.*

ročia. Spočiatku sa venoval figurálnej maľbe, neskôr prešiel na krajinky. Možno ho považovať za zakladateľa spišskej krajinomalby. Jeho tvorba krajiny vychádzala z klasicizmu, ale postupne naberala romantizujúce tendencie. Motívy si bral zo Spiša i iných regiónov východného a stredného Slovenska (Spišský hrad, Tatry, Hodkovce, Levoča, Banská Štiavnica a iné).

PÁLEŠ (PALLESS) Juraj (1753 – 1833) – kňaz, pedagóg, funkcionár rímskokatolíckej cirkvi. Rodák z Kľačna, štúdium filozofie absolvoval v Trnave

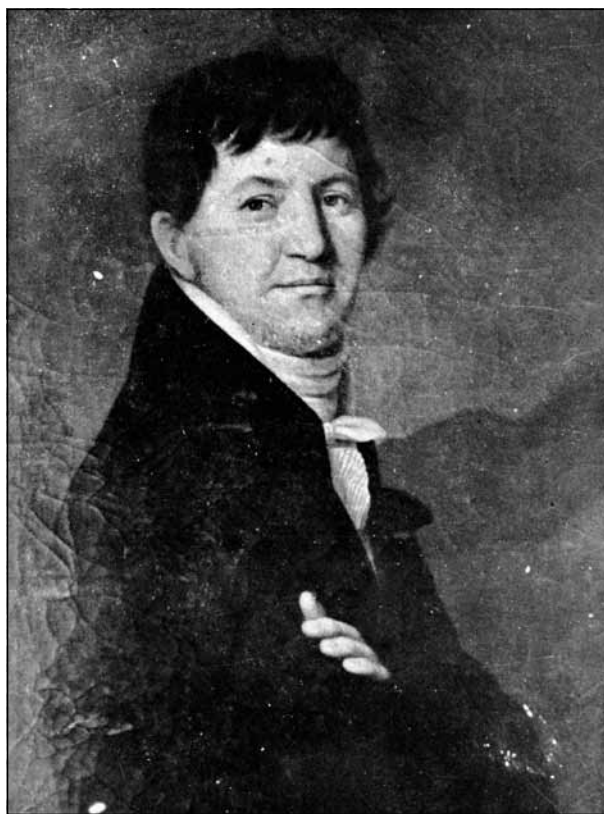

Obr. 116. Portrét Juraja Páleša.

a teológiu vo Viedni. Najskôr bol kaplánom v Spišskej Kapitule, potom farárom v Žehre a Mlynici. Od roku 1805 definitívne pôsobil na Spišskej Kapitule ako kanonik, neskôr ako archidiakon. Pričinil sa o projekty i budovanie spišského seminára pre bohoslovcov pri kapitule, v rokoch 1810 – 1814 riadil stavebné práce. Bol autorom pravidiel pre štúdium teológie. Najväčší význam pre Spiš i dejiny školstva však mala jeho angažovanosť pri zriaďovaní prvého učiteľského ústavu v Uhorsku v Spišskej Kapitule v roku 1819 a jeho menovanie za prvého riaditeľa ústavu. Pre potreby učiteľov napísal príručku liturgiky: *Ludimagister in ritibus et caeremoniis per annum occurrentibus instructus* (Učiteľ poučený so zvykmi a obradmi v priebehu roka, Levoča 1820). Ako stúpenec bernolákovskej slovenčiny sa stal autorom príručky pedagogiky pre ľudové školy: *Paedagogia Slowenská pre Triwiálské Školi Biskúpstwa Spišského*. Levoča 1820.

PROBSTNER Andrej st. (1758 – 1833) – banský inžinier (geometer), staviteľ, podnikateľ v baníctve a hutníctve. Významný levočský mešťan, kráľovský poštmajster, funkcionár Hornouhorskej ťažiarkej spoločnosti a inšpektor evanjelickej cirkvi a. v. Preslávil sa najmä ako znalec metalurgie a hlbinného zememeračstva. Zaslúžil sa

o odvodnenie viacerých banských diel v Slovenskom Rudohorí, modernizáciu i stavbu medených hút, napríklad v Slovinkách, Spišskej Novej

Obr. 117. Andrej Probstner starší.

Vsi a železiarskych hámrov na Spiši (Jakubany). Od eráru kúpil v roku 1825 obce Nová Ľubovňa a Jakubany s vysokou pecou, železiarskymi hámrami i kúpeľmi. V roku 1833 bol za svoje zásluhy povýšený do šľachtického stavu.

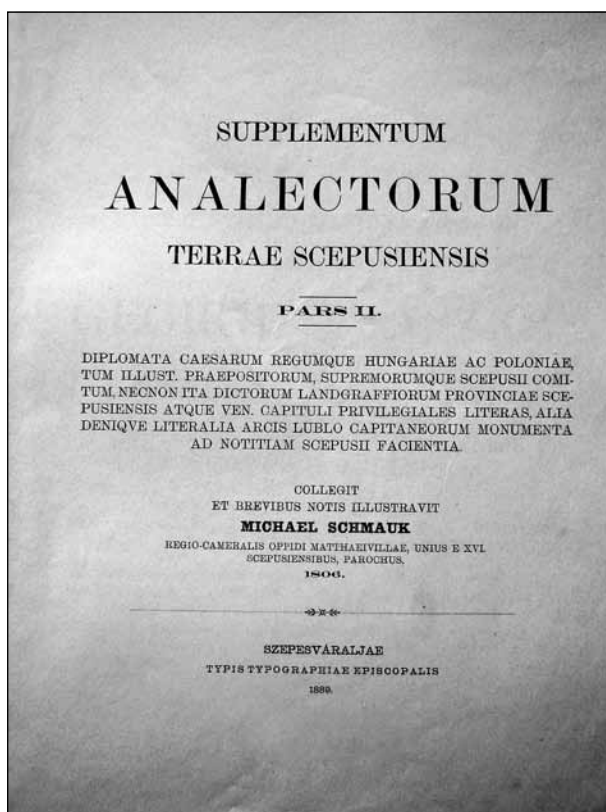
ROMBAUER Ján (1782 – 1849) – maliar, rodák z Levoče. Žiak maliara dánskeho pôvodu J. J. Stundera. Do roku 1806 pôsobil na Spiši

Obr. 118. Autoportrét Jána Rombauera.

a v Bardejove. Potom sa presťahoval do Petrohradu, odkiaľ sa v roku 1824 vrátil do vlasti a usadil sa v Prešove. Preslávil sa najmä ako módný portrétista petrohradskej spoločnosti, prešovských mešťanov i viacerých šľachticov. Jeho klasicistické diela sú ovplyvnené ruským romantizmom. Nachádzajú sa v galériách na našom území v Petrohrade, Moskve, Budapešti a i.

SCHMAUK Michal (1753 – 1828) – jezuita, kňaz, historik. Rodák zo Spišskej Novej Vsi, stredoškolské štúdiá absolvoval v Levoči a Kremnici,

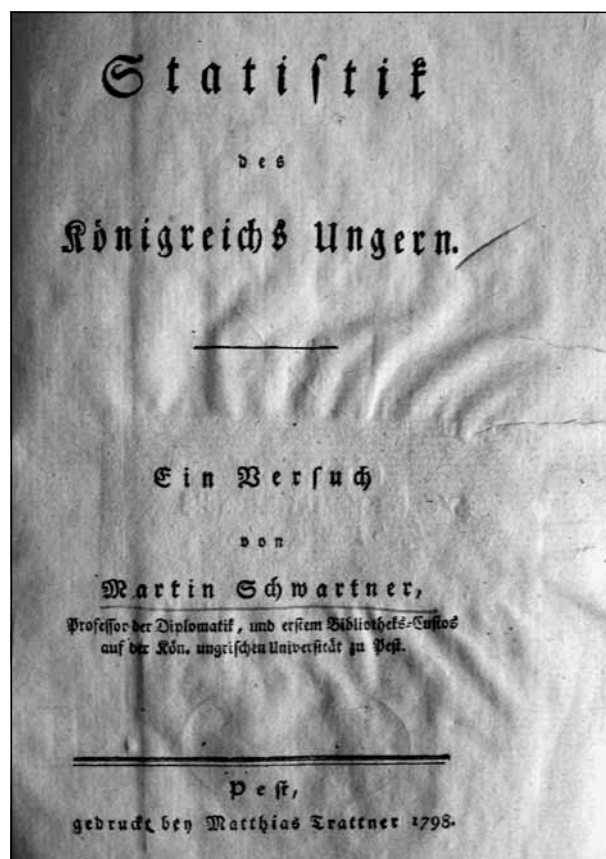
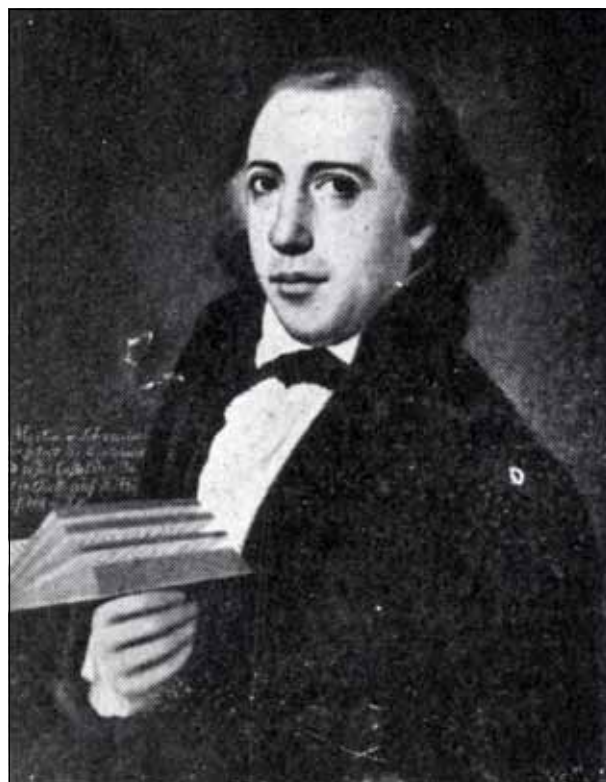

Obr. 119. Titulná strana edície spišských prameňov od Michala Schmauku.

vysokoškolské (filozofiu a teológiu) v Budíne. Po zrušení jezuitského rádu prešiel do pastorácie. Po kratších kaplánskych pobytoch na farách vo Vrbove a v Spišskom Podhradí sa v roku 1788 stal administrátorom fary v Matejovciach a od roku 1809 farárom v Spišskej Sobotě. Spolupracoval s J. Bárdošim na príprave doplnkov prameňov k Wagnerovmu diplomatáru, ktoré vyšli v roku 1802. Sám v práci pokračoval a v roku 1806 sa snažil publikovať druhý dodatok. Nezáujem verejnosti o diplomatár k dejinám Spiša spôsobil, že toto dielo vyšlo až v roku 1889 zásluhou spišského biskupa J. Čásku a historika J. Hradského v Spišskom Podhradí (*Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* II).

SCHWARTNER Martin (1759 – 1823) – štatistik, historik, pedagóg. Narodil sa v Kežmarku v obchodníckej rodine. Stredoškolské

štúdiá absolvoval v Kežmarku, Bratislave, Šoproni a univerzitné v Göttingene (história a štatistika). Bol vychovávateľom v rodine Prónaiovcov,

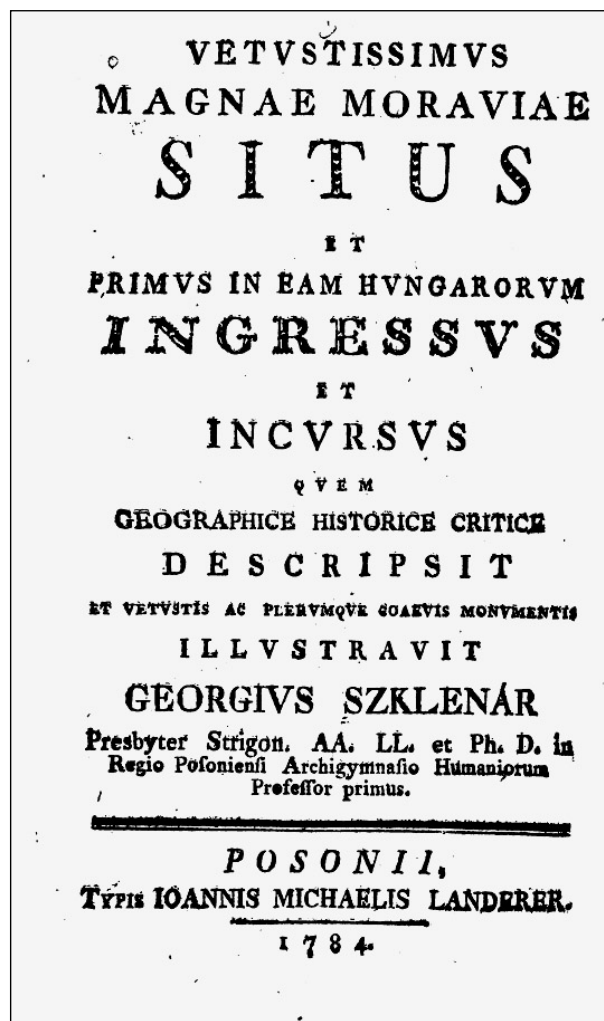

Obr. 120. Portrét Martina Schwartnera a titulný list jeho najslávnejšej publikácie „Štatistika Uhorského kráľovstva“.

konrektorom kežmarského lýcea, profesorom na gymnáziu v Soproni. Odtiaľ prešiel v roku 1786 na peštiansku univerzitu. Stal sa tu profesorom diplomatiky a heraldiky, zároveň aj kustódom univerzitnej knižnice. V roku 1790 vydal prvú vysokoškolskú učebnicu diplomatiky v Uhorsku pod názvom *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam* (Úvod do diplomatiky hlavne uhorskej). Zaslúžil sa o definovanie štatistiky ako samostatnej vednej disciplíny. Popri histórii a iných pomocných vedách (o. i. najmä diplomatike) sa naďalej venoval aj štatistike. Svoju dlhoročnú prácu zhrnul do troch zväzkov. Vyšla v Budapešti pod názvom *Statistik des Königreichs Ungarn* (Štatistika Uhorského kráľovstva) a to v rokoch 1809 – 1811. Priekopnícka práca mala veľký úspech, bola preložená do francúzštiny a autor získal od panovníka ocenenie. Svoju obrovskú knižnicu (asi 12 000 zväzkov) odkázal kežmarskému lýceu. V roku 1801 bol panovníkom povýšený do šľachtického stavu.

SKLENÁR Juraj (1744 – 1790) – jezuita, historik, pedagóg. Narodil sa v Spišských Tomášovciach – Tibe. Univerzitné vzdelanie a doktorát filozofie získal v Košiciach. Okrem iného vyučoval históriu a slovenčinu na jezuitských školách v Levoči, Prešove, Košiciach, Trnave a Bratislave. Vydal viacero príležitostných básní a ód, genealógiu rodu Baňani. Jeho najznámejšie dielo sa volá *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et icursus...* (Najstaršia poloha Veľkej Moravy a prvý príchod a vpád Maďarov do nej... Bratislava 1784). Kriticky sa v ňom postavil k interpretácii osídľovania Uhorska Maďarmi na základe *Anonymovej kroniky*. Proti „podmaniťelskej“ teórii rozvinul staršiu teóriu slovenskej historiografie o dobrovoľnom zväzku predkov Slovákov s Maďarmi. Dielo vyvolalo na maďarskej strane veľkú vlnu kritiky, predovšetkým

u Š. Katonu. Na ňu reagoval J. Sklenár ďalším obranným spisom v roku 1788. Spolu s J. Fándlym sa pričínil ešte o prepracovanie a doplnenie diela iného slovenského historika Juraja Papánka *Compendiata historia gentis Slavae* [Stručné dejiny Slovákov]. Trnava 1793.

Obr. 121. Titulný list z diela Juraja Sklenára „O najstaršej polohe Veľkej Moravy“.

Výber z požitej literatúry

- ADAMCZYK Mieczysław : *Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643 – 1848*. Wrocław 1995.
- BARKÁNY Eugen a Dojč Ludovít : *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava 1991.
- BODNÁROVÁ Miloslava : Vývoj územnej organizácie evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku, in: *Slovenská archivistika*, roč. 31, 1996, č. 2, s. 25 – 38.
- DECKER Viliam : *Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku*. Martin 1982.
- Dejiny baníctva na Slovensku*, vol. 1, ed. : Peter Zámora. Košice 2003.
- Dejiny Krompách*, ed.: Ivan Chalupecký a Ján Rak. Košice 1981.
- Dejiny Popradu*, ed.: Ivan Chalupecký. Košice 1998.
- Dejiny Slovenska*, ed.: Vladimír Matula; Jozef Vozár a kol., vol. 2. Bratislava 1987.
- DEMKÓ Kálmán : *Lőcse története*, vol. 1. Lőcse 1897.
- Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese*, ed.: Viliam Čičaj. Bratislava 199?.
- HOLOTÍK Ludovít a kol. : *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964.
- HORVÁTHOVÁ Emília : *Cigáni na Slovensku : Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava 1964.
- CHALUPECKÝ Ivan : Die Zipser Deutschen im 18. Jahrhundert, in: *Süddeutsches Archiv*, roč. 64 – 65, 2001/2002, s. 21 – 30.
- CHMELKO Andrej : *Divadlo na východnom Slovensku : Historický náčrt*. Košice 1971.
- LUXTA HORNAD Vladimirus de : *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska (9. – 18. storočie)*. Košice 2004.
- KALAVSKÝ Michal : *Národnostné pomery na Spiši v 18. storočí a v 1. polovici 19. storočia*. Bratislava 1993.
- Kežmarské lýceum*, ed.: Imrich Sedlák. Bratislava 1984.
- KOVÁCS Endre : Slovenské roľníctvo v hladových rokoch 1845 – 1847, in: *Historické štúdie*, roč. 6, 1960, s. 49 – 120.
- KOWALSKÁ Eva : *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí*. Bratislava 2001.
- KOWALSKÁ Eva : *Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. stor.* Bratislava 1987.
- KREDATUSOVÁ Alena : *Probstnerovci z Novej Lubovne a Jakubian*. Martin 2002.
- KRIVOŠOVÁ Janka; VESELÝ Daniel; RÚFUS Milan a TESÁK Milan : *Evanjelické kostoly na Slovensku*. Liptovský Mikuláš 2001.
- Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*, ed.: František Žifčák. Košice 1999.
- Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, ed.: Július Pašteka a kol. Bratislava 2000.
- LIPTAK Johann : *Geschichte des evang. Distrikual-Lyzeums A. B. in Kesmark*. Kežmarok-Kesmark 1933.
- MÉREI Gyula : *Magyar iparfejlődés 1790 – 1848*. Budapest 1951.
- MIŠIANIK Ján : *Dejiny levočského kníhtlačiarstva*. Trnava 1945.
- MÜNNICH Sándor : *Igló királyi korona-és bányaváros története*. Igló 1896.
- NOVOTNÁ Mária : Jozef Czauczik, Ján Jakub Müller, Probstnerovci a Levoča na začiatku 19. storočia, in: *Jozef Czauczik, Ján Jakub Müller a Probstnerovci : Katalóg k výstave* ed.: Mária Novotná. Levoča 2001, s. 5 – 9.
- NOVOTNÝ Jan : Stav remeslné výroby a postavení remeslníků na Spiši za daňového soupisu roku 1828, in: *Nové obzory* 9, 1967, s. 104 – 131.
- NOVOTNÝ Jan : *Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici 19. storočia*. Bratislava 1961.
- Pamätník 110 ročnice založenia rímsko-katolíckeho učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule*, ed.: Alojz Miškovič. Spišská Kapitula 1931.
- PLESKOTOVÁ-PETROVÁ Anna : *K počiatkom realizmu v slovenskom maliarstve : Jozef Czauczik a jeho okruh*. Bratislava 1961.
- PLESKOTOVÁ-PETROVÁ Anna : *Maliarstvo 18. storočia na Slovensku*. Bratislava 1983.
- RAPANT Daniel : *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831*, vol. 1. Bratislava 1953.
- Roľnícke povstanie 1831*, ed.: Viliam Šulc. Košice 1984.
- SKORUPA Andrzej : *Zabytkowe kościoły polskiego Spisza*. Kraków 1993.
- SKYČÁK František a kol. : *Spišský kňazský seminár v minulosti a prítomnosti : Sborník z príležitosti nového oltára v seminárskej kaplnke*. Spišská Kapitula 1943.
- Slovenský bibliografický slovník*, vol. 1 – 6. Martin 1986 – 1994.
- Smolník mesto medenorudných baní : Smolník Stadt des Kupfererzbergbaues*, ed.: Ján Bartalský. Bratislava 1993.
- Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, ed.: Antoni Kroh. Sejny 2000.
- Spiš v kontinuite času : Zips in der Kontinuität der Zeit*, ed.: Peter Švorc. Prešov; Bratislava a Wien 1995.
- SUCHÝ Michal : *Dejiny Levoče*, vol. 1. Košice 1974.
- ŠPIESZ Anton : *Manufaktúrne obdobie na Slovensku 1725 – 1825*. Bratislava 1961.
- ŠPIESZ Anton : *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava 1972.
- ŠPIESZ Anton : *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680 – 1780*. Košice 1983.
- Terra Scepusiensis : Stav bádania o dejinách Spiša*, ed.: Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza. Levoča a Wrocław 2003.

TRAJDOS Tadeusz M : Mieszkańcy Zamku i Podzamcza Niedzickiego w świetle metryk parafii niedzickiej XIX w, in: *Pogranicze polsko-węgierskie od Orawy do Pienin w XIX i na początku XX w*, ed.: Barbara Węglarz. Szczawnica 2002.

TRAJDOS Tadeusz M : Problemy osadnictwa na Polskim Spiszu, in: *Pamiętnik Słowiański*, roč. 29, 1979, s. 3 – 72.

VESELÝ Daniel : *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*. Liptovský Mikuláš 2004.

VOZÁR Jozef : Príspevok dejinám baníctva v Smolníku v 18. a 19. storočí, in: *Zborník Slovenského banského múzea*, roč. 9, 1979, s. 93 – 109.

WEBER Samuel : *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts*. Igló 1901.

Z minulosti Lubice : Zborník k 725. výročiu získania mestských práv 1271 – 1996 ed.: Ivan Chalupický. Kežmarok 1996.

ZUBKO Peter a ŠVÁRNY Marián : *Spišskí biskupi*. Spišská Kapitula – Spišské Podhradie 1996.